

Rudolf Rasch

Muziek in de Republiek (Oude Versie)

Hoofdstuk Drie: De Republiek

Deze tekst maakt deel uit van de oude versie van het project “Muziek in de Republiek”, die eerder online beschikbaar was onder de titel *Geschiedenis van de Muziek in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden*. Een nieuwe, geheel bijgewerkte versie is, met talrijke illustraties en op groot formaat, in boekvorm (380 bladzijden) beschikbaar als

Muziek in de Republiek: Muziek en maatschappij in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden 1572-1795

Uitgeverij KVNMM, 2018.

ISBN 9789063752316

Zie: <https://www.kvnm.nl/nl/Webshop/Muziek-in-de-Republiek>

De documentatiedelen van de oude versie zijn niet in het boek opgenomen. Deze zijn raadpleegbaar op de website.

Voor literatuurverwijzingen zie de file “Literatuur”.

Verwijzingen naar deze tekst graag op de volgende manier:

Rudolf Rasch, Muziek in de Republiek (Oude Versie): Hoofdstuk Drie: De Republiek

<https://muziekinderepubliek.sites.uu.nl/>

Voor opmerkingen, suggesties, aanvullingen en correcties: r.a.rasch@uu.nl

© Rudolf Rasch, Utrecht/Houten, 2018

24 augustus 2018

HOOFDSTUK DRIE

DE REPUBLIEK

3.1 Politiek en militair

3.2 Staatsinstellingen

3.3 Economie en bevolking

3.4 Godsdienst, cultuur en wetenschap

3.5 Literaire en beeldende kunsten

3.1 Politiek en militair

De Nederlandse staat vindt zijn oorsprong in de Tachtigjarige Oorlog, die gerekend wordt van 1568 tot 1648 te hebben geduurd. Maar zelfs als we de onderbreking van 1609 tot 1621, het Twaalfjarig Bestand, buiten beschouwing laten, blijkt er bij nadere beschouwing niet echt van tachtig jaar oorlog te kunnen worden gesproken. In het begin was er nog geen sprake van een strijd tussen staten, eigenlijk een voorwaarde om van 'oorlog' te kunnen spreken. Voor de eerste decennia van de tachtig jaren is de uitdrukking 'Opstand' of 'Nederlandse opstand' eerder van toepassing en deze wordt dan ook in de moderne geschiedschrijving dikwijls gebruikt. In de tijd zelf sprak men vaak van 'rebellie,' 'woelingen,' 'troebelen' of iets dergelijks. Voor het begin van de opstand is het jaartal 1568 een betrekkelijk willekeurige keuze. Al vóór 1568 waren er onrust en militaire acties in de Spaans-Bourgondische gewesten van het Keizerrijk, terwijl de militaire acties van 1568 zelf weinig verandering in de toenmalige situatie brachten.

De politiek-geografische eenheid waarbinnen de Opstand zich afspeelde is de zogenaamde Bourgondische Kreits, de bundeling van gebieden binnen het Keizerrijk (het 'Heilige Roomse Rijk van de Duitse Natie'), die onder het directe gezag van eerst keizer Karel V (1500-1558) en later zijn zoon koning Philips II van Spanje vielen: globaal de huidige Benelux minus het prinsbisdom Luik, maar plus de noordhoek van het huidige Frankrijk (en de verder weg gelegen Franche-Comté).

De onrust die gedurende het derde kwart van de zestiende eeuw heerste in de Bourgondische gewesten, had verschillende dimensies. Enerzijds waren er religieuze verschillen. Het officieel gezag wilde het rooms-katholicisme als enige godsdienst handhaven; velen uit de middenklasse en adel waren voorstander van godsdienstvrijheid. Deze 'liberalen' wensten echter evenmin de exclusieve overgang naar één van de nieuwe reformatorische stromingen, zoals het mennonisme, het calvinisme of het lutheranisme, welke stromingen in wisselende mate in verschillende gebieden aanhang verwierven. Anderzijds speelde het verzet van de noordelijke gewesten tegen het zuidelijk centralistisch absolutisme een rol; daarmee stonden immers hun eigen tradities en relatieve zelfstandigheid op het spel.

Het 'liberale' verzet uitte zich in het zogenaamde Eedverbond der Edelen in 1565 gesloten tussen een groot aantal zowel calvinistische als katholieke edelen, die in 1566 de landvoogdes Margaretha van Parma¹ een smeeksbrief aanboden dat aandrang op matiging van de geloofsvervolging. De acties van de edelen leken aanvankelijk succesvol, maar werden al spoedig doorkruist door de Beeldenstorm van 1566-1567, de eerste gewelddadige confrontatie tussen katholieken en afvalligen, en het Spaanse antwoord daarop, de komst van de

---

1. Margaretha van Oostenrijk (1522-1586), bastaarddochter van keizer Karel V en Johanna van der Gheynst, huwde eerst (1536) met Alexander de' Medici (gestorven 1537) en vervolgens (1538) met Ottavio Farnese, hertog van Parma (1520-1586), waardoor zij bekend staat als Margaretha van Parma.

hertog van Alva² als de nieuwe landvoogd. Egmond en Horne werden als opstandige edelen gevangen genomen en terechtgesteld (5 juni 1568).³ De godsdienstige repressie zorgde voor meer problemen dan oplossingen, terwijl de ontevredenheid werd aangewakkerd door de verhoogde belastingdruk en het te specifiek Spaanse karakter van het bestuur. Willem I van Oranje (Willem de Zwijger), sinds 1559 stadhouder van Holland, Zeeland en Utrecht en ook tegenstander van het Spaans-katholieke bewind, werd in 1567 al als stadhouder vervangen door de Henegouwer Boussu.⁴

Velen - waaronder ook edelen - weken uit naar de omliggende gebieden en onder leiding van Willem van Oranje bundelde zich een oppositie om Alva te verdrijven. De militaire acties te land waren aanvankelijk niet succesvol, ondanks de gewonnen Slag bij Heiligerlee (23 mei 1568: het officiële begin van de Tachtigjarige Oorlog). Wel wisten de zogenaamde Watergeuzen ter zee een overwicht te krijgen. In 1572 kreeg dit gevolgen voor de situatie op de wal: de inname van Brielle (1 april) was het begin van een verdere reeks innemingen, terwijl andere steden zich al of niet met hulp van buiten van het Spaanse gezag konden losmaken. Maar de Opstand bleek zich alleen in de gewesten Holland (zij het zonder Amsterdam en Haarlem) en Zeeland te kunnen consolideren. In juli 1572 kwam te Dordrecht de eerste onafhankelijke Statenvergadering van Holland bijeen waarbij Willem van Oranje weer als formeel stadhouder werd erkend. Alva bracht nog hetzelfde jaar geheel midden-, Oost- en Noord-Nederland terug onder Spaans gezag.

In 1573 werd Alva als landvoogd vervangen door Requesens,⁵ die een gematigde politiek voerde en onderhandelde, maar noch wat betreft de godsdienst noch wat betreft de macht van de gewestelijke staten wilde toegeven en daardoor niets bereikte. Zijn beleg van Leiden in 1574 mislukte.

In 1576 kwam de Opstand in een nieuwe fase door het machtsvacuüm dat ontstond door het plotselinge overlijden van Requesens. Om de ontstane onrust te bestrijden riepen de Staten van Brabant de Staten Generaal bijeen om met de Hollandse en Zeeuwse Staten een compromis te bereiken, hetgeen resulteerde in de zogenaamde Pacificatie van Gent. Voornaamste punten waren de erkenning van de Staten Generaal en de gewestelijke Staten als regeermachten, de erkenning van Holland en Zeeland als calvinistische gewesten, godsdienstvrijheid in de overige gewesten en het vertrek van de Spaanse troepen. Door de Pacificatie waren ineens vrijwel de volledige Bourgondische Nederlanden aan het Spaanse gezag onttrokken. De Staten Generaal zochten Matthias van Oostenrijk aan om als landvoogd op te treden; Matthias fungeerde inderdaad van 1577 tot 1581 als zodanig. Er ontstonden calvinistische besturen ook buiten Holland en Zeeland, bijvoorbeeld in Gent en Antwerpen. Willem van Oranje vestigde zich in Brussel.

Willem van Oranje en Matthias van Oostenrijk volgden de oude gewoonte om het verkrijgen van hun macht ceremonieel te bevestigen met een zogenaamde 'blijde inkomst' in de belangrijkste steden onder hun jurisdictie: Willem van Oranje in 1577 in Brussel en Gent, Matthias in 1578 in Brussel. Voor deze intochten organiseerden de ontvangende steden dikwijls uitgebreide optochten, erebogen en andere festiviteiten, waar muziek vaak deel van uitmaakte. Zo werd tijdens het banket als deel van de ontvangst van Willem van Oranje in Brussel door de stadsmusici het Wilhelmus (zie onder) gespeeld.⁶

---

2. Fernando Álvarez de Toledo, hertog van Alva (1507-1582).

3. Lamoraal graaf Egmond (1522-1568; de voogden van Egmond mochten zich sinds 1486 graaf noemen) en Filips van Montmorency graaf van Horne (1524-1568; Horne, thans in Nederlands Limburg, vormde indertijd een graafschap binnen het prinsbisdom Luik).

4. Maximilien de Hélin-Liétard, graaf van Boussu [of Bossu] (1542-1578), een Henegouws edelman, aanvankelijk Spaansgezind, wordt in 1567 benoemd tot stadhouder van Holland, Zeeland en Utrecht en daarna ook tot admiraal van de Spaanse vloot. Na het onderspit te hebben gedolven tegen de watergeuzen, wordt hij in 1573 gevangen genomen. Na zijn vrijlating in 1576 strijdt hij voor de belangen van de opstandelingen in de zuidelijke gewesten.

5. Don Luis de Requesens y Zúñiga (1528-1576), tevoren onder meer Spaanse gezant in Rome (1562-1568) en gouverneur van Milaan (1572-1573).

6. Zie Wind 1987.

De Pacificatie was echter niet in staat om de inmiddels fundamentele tegenstelling tussen Spaans- en onafhankelijkheidsgezinden, eerstgenoemden vooral in het Zuiden, laatstgenoemden in het Noorden, te overbruggen. De nieuwe Spaanse landvoogd Don Juan⁷ (1576-1578) erkende de Pacificatie na moeizaam onderhandelen door middel van het zogenaamde Eeuwig Edict (1577), dat wel heel tijdelijk bleek te zijn. Na een feitelijke breuk met de Pacificatie begon Don Juan met militaire acties in het zuiden (Namen). Willem van Oranje en de Staten Generaal verhuisden naar Antwerpen.

Don Juan werd na zijn vroege dood opgevolgd door Alessandro Farnese,⁸ hertog van Parma, die de opstandige gewesten zowel militair als politiek bestreed. Het revolutionair calvinisme had in de zuidelijke gewesten de nodige weerstanden opgeroepen, zodat Parma op 6 januari 1579 de Unie van Atrecht tot stand kon brengen als bundeling van de pro-Spaanse gewesten Artesië en Henegouwen. Hiertegenover verenigden de opstandige gewesten zich in de Unie van Utrecht: eerst, op 23 januari 1579, Holland, Zeeland, Utrecht, Gelre en Groningen, daarna nog Overijssel, Friesland, Drenthe, alsmede de ‘zuidelijke’ steden Breda, Antwerpen, Gent, Ieper, Brugge, Mechelen en Lier. In de Unie van Utrecht werd godsdienstvrijheid gegarandeerd.

De tegenstelling tussen beide unies nam al snel de vorm van een gewapende strijd aan. Door middel van militair geweld en soms ook politiek spel wist Parma het gehele zuiden (Gent 1584, Antwerpen 1585), benevens delen van Gelderland (Zutphen 1583), Overijssel, Drenthe en Groningen (1580, door het verraad van Rennenberg⁹) onder Spaans gezag terug te brengen. Het antwoord van de Unie van Utrecht was de afzwering van Philips II als wettig staatshoofd (1581), gevolgd door aanzoeken aan buitenlandse edelen om als soeverein landvoogd op te treden. De hertog van Anjou vervulde deze functie van 1582-1583 (residentie te Antwerpen),¹⁰ de graaf van Leicester van 1585-1587 (residentie in Den Haag).¹¹ Anjou hield in 1582 blijde inkomsten in Antwerpen, Gent en Brugge, Leicester in 1586 in Den Haag, welke inkomsten met muziek werden opgeluisterd.

De ervaringen met deze landvoogden waren echter zo ongunstig, dat men na het vertrek van Leicester er de voorkeur aan gaf om op eigen benen te staan met de thans in Den Haag zetelende Staten Generaal als hoogste gezag. Hiermee was de weg vrij voor de stadhouder om als kapitein-generaal van het leger de machtigste man in de opstandige gewesten te worden. Willem I (in 1584 vermoord) werd in 1585 opgevolgd door zijn zoon Maurits, die in de jaren 1590-1600 een groot gedeelte van Zuid-, Oost- en Noord-Nederland onder Staats gezag bracht: Breda (1590), Nijmegen, Zutphen, Deventer (1591), Groningen (1594), Grave (1602), Sluis (1604), en nog een aantal andere steden. In 1600 vond de bekende Slag bij Nieuwpoort plaats. Het Drievoudig Verbond met Frankrijk en Engeland in 1596 was de eerste buitenlandse erkenning van het door de Haagse Staten Generaal bestuurde gebied als onafhankelijke staat. In deze tijd kwam geleidelijk de aanduiding Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden in zwang. Het gaat dan om Holland, Zeeland, Utrecht, Gelderland, Overijssel, Friesland en Groningen.

De stagnatie in de oorlog na 1605 leidde via onderhandelingen tot een wapenstilstand, voor twaalf jaar gesloten: het Twaalfjarig Bestand (1609-1621). Bij deze onderhandelingen moest ook Spanje de Republiek als een staat beschouwen. De Spaanse gewesten stonden nu onder landvoogdij van aartshertog Albrecht van

---

7. Don Juan van Oostenrijk (1547-1578), bastaardzoon van keizer Karel V en Barbara Blomberg.

8. Alexander (Alessandro) Farnese (1545-1592), zoon van Ottavio Farnese, hertog van Parma, en Margaretha van Oostenrijk, bastaarddochter van Karel V, bekend als Margaretha van Parma (zie boven).

9. Georges van Lalaing, graaf van Rennenberg (1550c-1581).

10. François-Hercule de Valois, hertog van Anjou (1556-1584), zoon van de koning Hendrik II van Frankrijk en broer van koning Karel IX (koning van 1560-1574) en Hendrik III (koning van 1574-1589). Holland en Zeeland hebben hem al in 1576 soevereiniteit aangeboden, hetgeen in 1580 door de Staten Generaal wordt bevestigd.

11. Robert Dudley, graaf van Leicester (1533-1588), Engels staats- en krijgsman, na een controversieel leven in Engeland in 1585 als bevelhebber van de Engelse troepen in het opstandige leger naar Nederland gezonden.

Oostenrijk en zijn vrouw Isabella van Oostenrijk, een dochter van Philips II. In feite werd het Bestand benut om de talrijke nog bestaande banden tussen noord en zuid geordend te beëindigen. Noorderlingen verkochten hun bezittingen in het zuiden en andersom. In de Republiek werd een felle godsdienstige twist (arminianen tegen gomaristen) uitgevochten, welke twist een staatkundig gevolg kreeg door de vraag of gewesten gerechtigd waren het bijeenroepen van een Nationale Synode door de Staten Generaal om het godsdienstige conflict op te lossen tegen te houden. Maurits wenste vanwege de eenheid het conflict door een synode te laten beslechten, tegen de zin van vooral Holland en Utrecht. De stadhouder bleek het sterkste: Johan van Oldebarneveldt, landsadvocaat (ongeveer: secretaris van de Staten) van Holland, werd onthoofd, Hugo de Groot (pensionaris van Rotterdam) met anderen te Loevestein gevangen gezet (totdat hij ontkwam in de fameuze boekenkist).

Na het bestand nam de oorlog in eerste instantie een voor de Republiek ongunstige wending door het succesvolle optreden van de Spaanse legeraanvoerder Spinola,¹² die onder meer Breda veroverde (1625). Maar Maurits' opvolger, zijn jongere broer Frederik Hendrik (stadhouder van 1625 tot 1647), nam eerst de laatste Spaanse bolwerken in oostelijk Nederland (Groenlo 1627) in, waarna de oorlog zich geheel ging afspelen in het gebied bezuiden de grote rivieren, van West-Vlaanderen tot Opper-Gelre. In de gewesten benoorden de grote rivieren, de stamgewesten van de Republiek, heerste de facto vrede, waardoor economie en cultuur de reeds ingezette ontwikkeling konden voortzetten tot een tot dan toe ongekende bloei.

De belangrijkste veroveringen onder Frederik Hendrik s aanvoerderschap waren 's-Hertogenbosch (1629), Maastricht (1632) en Breda (1637). Roermond en Venlo, beide in 1632 veroverd, gingen in 1637 weer verloren. Met een aantal kleinere veroveringen (Hulst, Sas-van-Gent, Gennep) werden de grenzen afgebakend van wat vanaf 1648 onder de naam van Generaliteitslanden zal gaan functioneren als militaire buffer tussen de Republiek en de Zuidelijke, Spaanse Nederlanden. Frederik Hendrik heeft het sluiten van de vrede niet meer meegemaakt. De Vrede van Munster (of Westfaalse Vrede) werd in 1648 gesloten onder het kortstondige stadhouderschap van zijn zoon Willem II (stadhouder 1647-1650) en tegen diens zin; de stadhouder immers ontleende een belangrijk deel van zijn prestige aan de oorlogvoering.

Na de vroege dood van Willem II in 1650 besloten de staten van de meeste gewesten géén nieuwe stadhouder aan te stellen. In de zogenaamde (Eerste) Grote Vergadering van afgezanten van de gewesten in 1651 werd deze opstelling bevestigd. Het Eerste Stadhoudersloze Tijdperk of de tijd van de 'ware vrijheid' nam zijn aanvang. Door de afwezigheid van een sterke boven de provincies staande factor begon een tijdperk van gewestelijk particularisme, waarin Holland door zijn demografische en financiële overwicht de boventoon (zo niet overmacht) voerde. De raadpensionaris van Holland werd de machtigste persoon in de Republiek: hoewel formeel slechts permanent secretaris van de Staten van Holland, was hij tevens belast met de buitenlandse contacten van de Staten Generaal en dus van de gehele Republiek. Vóór 1650 was het ambt onder meer bekleed door de reeds genoemde Oldebarneveldt en Jacob Cats. In de jaren na 1650 was Johan de Witt (raadpensionaris 1653-1672) de grote figuur.

De Republiek was door de economische en culturele bloei inmiddels een belangrijke machtsfactor in Europa geworden, terwijl ook het aantal buiten-Europese bezittingen groeide. Voor de oostelijke handel (door de Verenigde Oost-Indische Compagnie) werden vestigingen gesticht aan de Goudkust, in Zuid-Afrika (Kaap de Goede Hoop), op Mauritius, Ceylon, de zuidelijke kusten van India, Malakka, de Indische Archipel, Formosa, Japan (Decima) en elders. In de Nieuwe Wereld vestigde de West-Indische Compagnie zich aan de monding van de Hudson (Nieuw-Amsterdam, later New York), op een aantal Caraïbische eilanden (de huidige

---

12. Ambrosio Spinola, markies van Los Balbases (1569-1630), van 1604 tot 1629 opperbevelhebber van de Spaanse troepen in de Nederlanden.

Nederlandse Antillen), Suriname en Berbice (huidig Guyana) en Brazilië. Dichter bij huis bloeide de handel op het Oostzee- en Middellandse-zee-gebied.

De economische expansie leidde onvermijdelijk tot militaire conflicten met de buurlanden, vooral omdat de militaire kracht na de afschaffing van het stadhouderschap sterk afnam. Van 1652-1654 en 1665-1667 werd er oorlog met Engeland gevoerd (Eerste en Tweede Engelse Oorlog), van 1656-1660 met Zweden (de Noordse Oorlog). Deze oorlogen hadden vóór alles economische achtergronden. Johan de Witt probeerde in 1668 met behulp van de Triple Alliantie tussen de Republiek, Engeland en Zweden een tegenwicht tegen Frankrijk te vormen, maar het effect ervan ging door het Verdrag van Dover van 1670 tussen Engeland en Frankrijk verloren. Daarop brak in 1672 oorlog uit met Engeland (Derde Engelse Oorlog), Frankrijk, Munster en Keulen; tezamen spreekt men wel van de Hollandse Oorlog. Munsterse troepen vielen Overijssel binnen, Franse troepen bezetten de Spaanse Nederlanden en drongen via Gelderland door tot Utrecht en Woerden. Als reactie hierop keerde het volk zich tegen De Witt (die vermoord werd) en werd Willem III tot stadhouder van Holland enz. en tot kapitein-generaal van het leger verheven. Op zee hield men stand en te land waren er ook bondgenoten, met name Brandenburg, de keizer en (het overigens onmachtige) Spanje. In 1673 wist Willem III de Fransen tot aftocht te dwingen, waarop in 1674 met Engeland en Munster vrede wordt gesloten. De oorlog met Frankrijk duurt tot 1678 en werd afgesloten met de Vrede van Nijmegen.

In de Negenjarige Oorlog (1688-1697) streed de Republiek opnieuw naast Brandenburg, de keizer en Spanje en nu ook met Engeland tegen Frankrijk, waarbij het hoofddoel de beteugeling van de Franse expansie op het vasteland van Europa was. Nu waren de Spaanse Nederlanden het voornaamste strijdtoneel aan Nederlandse zijde. Deze krachtmeting, die Frankrijk inderdaad binnen zijn grenzen hield, eindigde met de Vrede van Rijswijk. Inmiddels had Willem III, door zijn moeder (en vrouw) verwant aan het Engelse koningshuis, in Engeland de roomsgezinde koning Jacobus II verdreven en werd aldaar in 1689 tot koning gekroond.

De volgende confrontatie met Frankrijk was de Spaanse Successieoorlog (1701-1715), waarin de Republiek met Engeland en een aantal continentale bondgenoten, inclusief keizer Karel VI, probeerde om een personele unie tussen Frankrijk en Spanje te voorkomen. Met de Vrede van Utrecht (1713) werd dit doel bereikt, maar hierna was de rol van de Republiek in Europa uitgespeeld. De keizer beëindigde de oorlog met de Vrede van Rastatt in 1714. De Zuidelijke Nederlanden kwamen onder Oostenrijks bestuur, waardoor de benaming Oostenrijkse Nederlanden van toepassing werd. Het zogenaamde Barrièretractaat van 1715 bracht nog wat terreinwinst voor de Republiek: Venlo, alsmede een aantal garnizoenen in Zuid-Nederlandse steden als Namen, Doornik, Veurne, Menen en Ieper, de zogenaamde barrièresteden. Na de kinderloze dood van Willem III was in de Republiek (behoudens in Friesland) het Tweede Stadhoudersloze Tijdperk ingegaan. Raadpensionaris in deze en de voorgaande jaren waren onder meer Gaspar Fagel (1672-1688), Antonie Heinsius (1688-1720) en Simon van Slingelandt (1727-1736).

Verandering op het politieke toneel kwam er tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748), toen de Republiek met Engeland Oostenrijk steunde tegen Franse aanspraken op de opvolging van de zoonloos overleden keizer Karel VI. Toen in 1747 Franse troepen de Oostenrijkse Nederlanden (inclusief de Staatse barrièresteden) en Bergen-op-Zoom bezetten, nam de roep om een stadhouder weer een aanvang en werd de Friese stadhouder Willem Carel Hendrik Friso als Willem IV algemeen erfstadhouder in alle gewesten van de Republiek. In 1748 werd de Oostenrijkse Successieoorlog afgesloten door de Vrede van Aken.

Willem IV beloofde hervorming van de staatsinstellingen, maar noch hij, noch zijn adviseurs, onder wie Willem Bentinck de belangrijkste was, konden veel uitrichten. Na zijn vroege dood in 1751 werd zijn vrouw, Anna van Hannover, dochter van de Engelse koning George II, regentes over de minderjarige Willem V, terwijl

tevens een grote rol was weggelegd voor de legeraanvoerder, Brunswijk.¹³ Deze laatste was regent van de dood van Anna in 1759 tot de installatie van Willem V in 1766, maar bleef ook daarna, tot zijn verdrijving uit de Republiek in 1784, van grote invloed op de landspolitiek, mede door de geheime Acte van Consulentschap uit 1766 die hem blijvende zeggenschap over Willem V gaf. De stadhouder zelf voerde een behoudende non-politiek, vooral gericht op de monarchale uitstraling van zijn eigen positie. Samen met de oligarchische regenten-regeringen op stedelijk niveau leidde dit tot een voortgaande verstarring van de politieke bestuursituatie.

In 1780 brak de Vierde Engelse Oorlog uit, die desastreus verliep voor de Republiek. De Staatse vloot kon de Engelse handelsblokkades niet doorbreken en vele koloniën werden bezet. De oorlog werd beëindigd in 1784. De onrust als gevolg van de slechte economische en politieke toestand van de Republiek kristalliseerde zich in de jaren-1780 uit in de Patriotten-beweging. Deze beweging had twee segmenten: aan de ene kant waren er de aristocratische patriotten uit de regentenklasse en lagere adel, die hervorming en modernisering van het stadhouderlijk stelsel wensten zonder werkelijke volksinvloed, aan de andere kant de democratische patriotten, burgers uit de middenklasse die democratische instellingen voorstonden, al dan niet met stadhouder. De patriotten ondermijnden in verschillende gewesten (met name Overijssel, Holland en Utrecht) de positie van de stadhouder zodanig dat hij in 1785 Den Haag moest verlaten; in 1786 vestigde hij zich in Nijmegen. In veel steden in genoemde gewesten ging het bestuur over in patriotse handen.¹⁴ Nadat de vrouw van Willem V, Wilhelmina van Pruisen, op 28 juni 1787 op weg terug naar Den Haag bij Goejanverwellesluis (ten westen van Oudewater) gevangen was genomen door patriotten (en naar Nijmegen teruggestuurd),¹⁵ kreeg Willem V gewapende steun van Pruisen. In september 1787 vielen Pruisische troepen de Republiek binnen en voor het einde van de maand was het laatste patriotse bolwerk (Amsterdam) bezet en werd de stadhouder weer in Den Haag ingehaald. Vele patriotten weken uit naar Frankrijk of elders.

De patriotse beweging van de jaren-1780 in de Republiek zorgde voor een heel eigen stukje Nederlandse muziekgeschiedenis, dat vooral tot uitdrukking kwam in het patriotse lied en de patriotse mars annex marslied. We kunnen de patriottenbeweging laten aanvangen met het jaar 1781, het verschijningsjaar van het pamflet *Aan het volk van Nederland* van Johan Derk van der Capellen tot den Pol, anoniem gepubliceerd. In de jaren 1783-1786 kwamen in verschillende steden in de Republiek patriotse bewegingen op gang, die via een verscheidenheid aan scenario's wisten door te dringen tot de stadsbesturen, waarbij de ontwikkelingen in Utrecht, Amsterdam, Haarlem, Leiden en Den Haag het opvallendst waren.

Burgerbewapening was één van de dogma's van de patriotten, hetgeen tot gevolg had dat óf de bestaande schutterijen ten dienste kwamen van de patriotse beweging óf er naast de traditionele schutterijen nieuwe gezelschappen werden opgericht onder benamingen als 'exercitiegenootschap' en 'genootschap tot de wapenhandel'. (Wapenhandel wil hier zeggen het hanteren van wapens.) De bekendste van deze nieuwe genootschappen waren het Utrechtse 'Pro Patria et Libertate' (Voor vaderland en vrijheid, 1783), het Haagse 'Voor't Vaderland', het Leidse 'Voor Vrijheid en Vaderland' (1784) en het Leidse studentengenootschap 'Pro Pallade et Libertate' (Voor wetenschap en vrijheid; 1785). In Amsterdam steunden de reguliere schutterijen de patriottenbeweging, in Utrecht overigens ook, in Haarlem het recent (1778) opgerichte genootschap 'Pro Aris et Focis' (Voor huis en haard). In Utrecht was het Stadsmuziekcollege een broedplaats van patriottisme. Quint Ondaatje en de patriotse componisten waren er allemaal lid van.

---

13. Lodewijk Ernst hertog van Brunswijk Wolfenbüttel (1716-1788), eerst militair in Oostenrijkse dienst, van 1750 tot 1784 in Nederlandse dienst.

14. We zullen het woord 'patriots' bezigen, wanneer het specifiek op de patriottenbeweging van 1784-1787 betrekking heeft, en het woord 'patriottisch' reserveren voor vaderlandslievendheid in algemene zin.

15. Zij werd aangehouden bij het riviertje de Vlist en twee dagen vastgehouden in een huis bij Goejanverwellesluis.

De jaren na de mislukte patriotse revolutie werden gekenmerkt door restauratie van het bewind zoals daarvoor. Spoedig werd echter duidelijk dat de revolutionaire hervormingen in Frankrijk een grote bedreiging gingen vormen voor de Republiek. In 1793 konden de Fransen nog niet verder komen dan de Oostenrijkse Nederlanden, maar in januari 1795 werd ook de Republiek met weinig moeite bezet. De stadhouder vluchtte met zijn gezin naar Engeland en alhier werd de Bataafse Republiek geproclameerd, gebaseerd op de grondbeginselen van de Franse Revolutie. Uitgeweken patriotten keerden terug en namen dikwijls publieke functies aan. De verdere geschiedenis van Nederland valt buiten het bestek van deze korte inleiding.

GEUZENLIEDEREN

De oudst bewaarde druk is *Een nieu geuse liedenboecxken* ([Dordrecht: Jean Canin, 1577-1578]; reproductie titelblad in De Bruin 1998, p. 17), een recente ontdekking. Vermoedelijk hebben er nog enkele oudere drukken uit de jaren 1570 bestaan. Tot voor kort werd de uitgave uit 1581 (exemplaar in DHkb, titelbladzijde afgebeeld op een in 1998 uitgebrachte postzegel ter herdenking van 200 jaar Koninklijke Bibliotheek) als de oudste bewaard gebleven druk gezien. Gewijzigde nadrukken tot en met 1629. Later wordt de titel:

Eerste-Tweede deel van 't Nieuw geusenlietboek (Amsterdam: Gerrit van Breugel, 1616), aldus tot ca. 1640-1645.

Een nieu geuse liet-boeck ... Derde deel (Haarlem: Robbert Tinneken, 1645).

Geuse lietboek (Amsterdam: Broer Jansz, ca. 1640), aldus tot 1687.

Nieuw geuzenlied-boek, waarin begrepen is den gantschen handel der Nederlanden, beginnende anno 1564 uit alle oude geuzenlied-boeken bijeenverzameld, uit verschillende uitgaven opnieuw bijeenverzameld door H.J. van Lummel (Utrecht 1874). Tekstuutgave van 223 liederen.

Het geuzenliedboek naar de oude drukken, uit de nalatenschap van E.T. Kuiper uitgegeven door P. Leendertsz. (2 delen; Zutphen 1924-1925), 327 + 409 blz. Nog steeds de standaarduitgave van de liederen. Inleiding, teksten van alle (252) liederen, uitvoerige bibliografie.

Kossmann 1926; Braekman 1972, 1974; Buitendijk 2/1977; Simone 1990; Visser 1993; Grijp 1994, 1998; De Bruyn 1997.

WILHELMUS

De literatuur over het Wilhelmus is immens; zie Maljaars & Lenselink 1993. Het volgende is een minimale selectie, met een zekere voorkeur voor de melodiegeschiedenis en voor de meest recente literatuur: Van Duyse 1897; Enschedé 1894, 1897, 1904, 1914; *Wilhelmus van Nassouwe* 1923; Leendertsz 1925; Van Eeghen 1941; Smedes 1942; Lenselink 1948, 1950 1964; Den Besten 1985; *Het Wilhelmus in artikelen* 1985; Maljaars & Lenselink 1993; Nehlsen 1993, 1998; Duijzer-van Dijk & D. Duijzer 1995; Maljaars 1996; Hofman 1997; Free 1997; De Bruyn 1998; Grijp 1998.

VALERIUS

Adrianus Valerius, *Nederlandsche gedenck-clanck ... Verciert met verscheydene aerdtige figuerlicke platen ende stichtelijcke rimen [sic] ende liedekens, ... De Liedekens (meest alle nieu zijnde) gestelt op Musyck-noten, ende elck op een verscheyden vois, beneffens de tablatuer van de luyt en de cyther*. (Veere: erfgenamen van de auteur, 1626 [gedrukt te Haarlem]). Quarto-oblong, 295 pp. Vermoedelijk gedrukt door Adriaen Rooman te Haarlem. Privilege Staten Generaal voor zes jaar, 14.7.1626. Opdracht aan de Staten van Zeeland, getekend 'I. Valerius.' Advertentie CID 28.11.1626, waar ook Jacob Dircksz in Amsterdam als verkoper wordt genoemd. Moderne uitgave: Herdrukt naar de oorspronkelijke uitgaaf van 1626. Ingeleid en voorzien van biografische, taalkundige, historische en musicologische aantekeningen door P.J. Meertens, N.B. Tenhaeff en A. Komter-Kuipers (Amsterdam 1942, 2/1943, 3/1948). Facsimile-uitgave 1: Amsterdam: Facsimile Uitgaven Nederland, 1968. Facsimile-uitgave 2: New York: Broude Brothers, 1974. Melodie-uitgave 1: *Oud-Nederlandsche liederen uit den «Nederlantschen gedenck-clanck» van Adrianus Valerius (1626)*, met toelichting en klavierbegeleiding van A.D. Loman (Utrecht 1871). Tweede, vermeerderde druk in samenwerking met J.C.M. van Riemsdijk. (Uitgave 2 van de Vereeniging voor Nederlandsche Muziekgeschiedenis). Melodie-uitgave 2: Verzameld door F.R. Coers (Apeldoorn 1914, Utrecht 2/1931 = Lieder van Groot-Nederland). Melodie-uitgave 3: *De liederen uit Valerius' Nederlandsche Gedenck-clanck*, verzorgd door K.Ph. Bernet Kempers, met aantekeningen van C.M. Lelij (Rotterdam 1942).

Rasch 1984; Groot 2001.

HISTORISCHE LIEDEREN

Grijp 1997.

Vlaardingerbroek 1989.

3.2 Staatsinstellingen

De Republiek kan het best worden omschreven als een bondsstaat, een federatie van een aantal in beginsel autonome gewesten of provincies. De gewestelijke soevereiniteit werd overigens op haar beurt weer ingeperkt door de stedelijke autonomie. De staatsinstellingen die functioneerden met betrekking tot de gezamenlijkheid van alle gewesten worden in hun totaliteit wel de *generaliteit* genoemd. Deze omvatte in eerste instantie de Staten Generaal en de Raad van State. Verder was er een federale Rekenkamer en een federale Muntkamer. Een gemeenschappelijk hoogste rechtscollege, de Hoge Raad, opgericht in 1582, werd alleen door Holland en Zeeland erkend.

Het stadhouderschap was een laatmiddeleeuwse instelling, noodzakelijk geworden wanneer de soeverein van bepaalde gebieden ver weg resideerde en een plaatselijke vertegenwoordiger nodig had. Dat het stadhouderschap in de Republiek zo'n belangrijke rol vervulde heeft zeker te maken met het feit dat Willem van Oranje, die vlak vóór de Tachtigjarige Oorlog stadhouder voor de Spaanse koning Philips II in Holland, Zeeland en Utrecht was, eerst het stadhouderschap moest opgeven, vervolgens leider van de opstand werd en in deze rol het stadhouderschap weer op zich nam in concurrentie met de nieuw benoemde Spaanse stadhouder Boussu. Op deze manier werd het stadhouderschap de opstandige Republiek binnengeloodst. Het stadhouderschap bleef niet alleen bestaan na de formele afzwering van Philips II, maar ook na het vertrek van de vervangende soevereinen, respectievelijk Anjou en Leicester. Met en na Willem van Oranje waren uitsluitend leden van het grafelijke geslacht Nassau stadhouder in de Republiek.

In de Republiek moest de stadhouder door elk gewest apart benoemd en erkend worden, hetgeen in het merendeel van de gewesten ruimte gaf aan gewestelijke tegenstand tegen het stadhouderschap en heeft geleid tot een tweetal Stadhouderloze Tijdperken (1650-1672, 1702-1747) in het grootste deel van de Republiek. De stadhouder baseerde zijn macht op het opperbevel van leger en vloot (vanaf 1748 ook van de Oost- en West-Indische Compagnie) en allerlei benoemingsrechten in de steden en daarbuiten, benevens het directe heerlijke gezag over tal van territoria binnen en buiten de Republiek. De rol van het militair aanvoerschap is duidelijk uit de continuïteit ervan tijdens de Tachtigjarige Oorlog en het einde van de Stadhouderloze Tijdperken in de oorlogsjaren 1672 en 1747. De erfelijkheid van het stadhouderschap was vanaf het begin wel *de facto* aanwezig, maar moest *de jure* steeds weer worden bevochten totdat het met Willem IV definitief erfelijk werd verklaard. In wisselende mate gedroegen de stadhouders zich als soevereinen met een streven naar monarchale uitstraling. Bij Frederik Hendrik zien we dit in zijn huwelijkspolitiek en zijn paleizenbouw, bij Willem III in het Engelse koningschap en bij Willem IV en V in de huwelijkspolitiek en de monarchale levensstijl. De soevereiniteit over het verre, onafhankelijke prinsdom Oranje speelde hierbij ook een rol, al was in de zeventiende eeuw het gezag slechts moeizaam te handhaven. Na het definitief verloren gaan ervan in 1702 bleef slechts de titel, en zelfs die werd in de achttiende eeuw door diverse buitenlandse mogendheden niet erkend.

De Staten Generaal, in Den Haag gevestigd, vertegenwoordigden het gemeenschappelijke gezag in de Republiek. De instelling was als vergadering van vertegenwoordigers van de verschillende gewesten een overblijfsel uit de Bourgondisch-Habsburgse periode. In de Haagse Staten Generaal waren zeven gewesten, elk met één stem, vertegenwoordigd: Gelderland,¹⁶ Holland, Zeeland, Utrecht, Overijssel, Friesland en

---

16. Gelderland geldt als (voormalig) hertogdom als het gewest met de hoogste status, gevolgd door de graafschappen Holland en Zeeland.

Groningen. Van 1593 tot 1796 kwamen de Staten Generaal dagelijks (ook zondag) bijeen om te beraadslagen over de buitenlandse politiek, de defensie, de generaliteitsinstellingen (Raad van State, Rekenkamer en Muntkamer) en het bestuur van de Generaliteitslanden.

Diplomatieke vertegenwoordigers van andere mogendheden in de Republiek waren geaccrediteerd bij de Staten Generaal in Den Haag. Daartegenover waren de Staten Generaal diplomatiek vertegenwoordigd in diezelfde mogendheden. De belangrijkste contacten over en weer bestonden met Frankrijk en Engeland, maar al tijdens de Tachtigjarige Oorlog breidde het net van vertegenwoordigingen zich uit naar een aantal Duitse staten, Denemarken en Zweden en na de oorlog ook naar Spanje. De diplomatie was belangrijk voor de muziekgeschiedenis omdat in het spoor van deze verbindingen - zowel de permanente als de incidentele (gezantschapsreizen) - ook muzikale contacten konden worden gelegd. In het *corps diplomatique* speelden lagere adel en vertegenwoordigers van de regentenklasse de hoofdrol, in de consulaire functies ook personen uit de koopliedenstand. Diplomaten waren vaak geïnteresseerd in cultuur, en ook in muziek. De in Den Haag gevestigde diplomaten ondersteunden het muzikleven aldaar. Tevens speelden ze een rol in de uitwisseling van muziek tussen de Republiek en hun land van herkomst.

De defensie van de Republiek was in handen van het Staatse leger en de Staatse vloot, in de zeventiende eeuw geduchte strijdmachten, in de achttiende eeuw verworden tot een maatschappelijke loopbaan van de elite. De basiseenheid van het Staatse leger was de compagnie, onder leiding van een kapitein. Een aantal compagnieën samen vormde een regiment, onder leiding van een kolonel. Al was het leger Staats, elk regiment en elke compagnie hadden een gewestelijke binding, de zogenaamde repartitie. De omvang van de zeven repartities was evenredig aan de financiële inbreng van het gewest, volgens een vaste verdeelsleutel geregeld. Daardoor speelde Holland, dat 58% van de geldmiddelen bijdroeg, automatisch de hoofdrol in het leger.

De hogere militaire rangen waren dikwijls voorbehouden aan vertegenwoordigers van adellijke families, waaronder vele buitenlandse. Zo telde het Staatse leger talloze Franse, Engelse, Schotse, Duitse, Zwitserse en zelfs Italiaanse en Spaanse officieren in zijn gelederen en ook dito manschappen. Tijdens vreedstijd was het leger ondergebracht in garnizoenen, die vooral talrijk waren in de grote steden en in de grensstreken, zoals Staats-Vlaanderen (Hulst), 's-Hertogenbosch, Maastricht, enz. Tijdens oorlogstijd werd een aantal ervan uiteraard ingezet in de veldtochten, die uitsluitend 's zomers plaatsvinden. Behoudens stadhouders als Maurits, Frederik Hendrik en Willem III heeft het Staatse leger nauwelijks opvallende legeraanvoerders gekend.

Het leger speelde een rol in het muzikleven door de militaire muziek en door de muzikale belangstelling van de vele officieren en onderofficieren. Met name in de tweede helft van de achttiende eeuw heeft de aanwezigheid van een militair garnizoen het muzikleven in steden als Maastricht, Arnhem, Zutphen, enz. duidelijk beïnvloed.

De Staatse oorlogsvloot was georganiseerd in een vijftal admiraliteiten, gevestigd in Rotterdam ('admiraliteit aan de Maas,' de belangrijkste), Amsterdam Noorderkwartier (Hoorn /Enkhuizen), Friesland (Dokkum, later Harlingen) en Zeeland (Middelburg). Taken waren de oorlogvoering ter zee en de bescherming van de koopvaardijvloot. In de muziekgeschiedenis was de rol van de vloot beperkt (wel waren er trompetters aan boord van elk schip), in tegenstelling tot die in de populaire geschiedschrijving: men denke aan klinkende namen van vlootvoogden als die van Maarten Harpertzoon Tromp (1598-1653), Jacob van Wassenaer Obdam (1610-1655) en Michiel Adriaanszoon de Ruyter (1607-1665).

De Raad van State was een Habsburgse instelling, in 1531 ingericht ter advisering van de landvoogd. Terwijl in de Zuidelijke Nederlanden de Raad van State evolueerde tot het belangrijkste regeringscollege, werd de noordelijke pendant al gauw ondergeschikt aan de Staten Generaal. Oorlogvoering, financiën en buitenlandse verdragen vielen onder de competentie van de Raad van State.

Het oppergezag van de gewesten lag in handen van de gewestelijke Staten, die op uiteenlopende wijze waren samengesteld uit vertegenwoordigers van de adel, de steden en eventueel geestelijkheid en burgerij. De adel was per gewest georganiseerd in een ridderschap, waarin een edelman ‘beschreven’ kon worden als hij heer van een verdedigbaar goed (kasteel, ridderhofstede, havezate) was. In Holland en Zeeland speelde de ridderschap een ondergeschikte rol, doordat in de Staten tegenover de ene stem van de ridderschap er respectievelijk achttien en zes van steden stonden. Daarbuiten was er een machtsevenwicht tussen ridderschap en steden, dat overigens vaker verlamdend dan bevrijdend werkte. De gewestelijke staten kwamen niet dagelijks bijeen, maar slechts tijdens bepaalde zittingsperioden. Voor het dagelijks bestuur waren er de Gecommitteerde Raden (in Holland en Zeeland) dan wel Gedeputeerde Staten (in de andere gewesten). Holland was op dit niveau in tweeën gedeeld, met de Gecommitteerde Raden in Hoorn voor het Noorderkwartier (Holland benoorden het IJ) en in Den Haag voor het Zuiderkwartier (de rest van Holland).

Van vrij groot belang was de provinciale rechtspraak, uitgeoefend in provinciale hoven: Hof van Holland en Zeeland, het Hof van Utrecht, het Hof van Gelre en Zutphen, het Hof van Friesland en (vanaf 1748) het Groningse Hof van Justitie.

Het bestuur van de Generaliteitslanden werd primair uitgeoefend door de verschillende desbetreffende raden, ondergeschikt aan de Staten Generaal, te weten de Raad van Vlaanderen (gevestigd in Middelburg) en de Raad van Brabant (gevestigd in Den Haag; ook voor Limburgse gebieden). Maastricht werd bestuurd door een Hof van Appèl, benoemd door de Staten Generaal en de bisschop van Luik samen. De bestuursvorm van Maastricht wordt daarom wel de tweeherigheid genoemd.

De steden hadden aanzienlijke macht en vooral ook prestige ten tijde van de Republiek, en speelden de hoofdrol in de muziekgeschiedenis, niet alleen door de musici in directe dienst, maar ook (en vooral) vanwege het verschaffen van context en ambiance: muziekcolleges, theater- en concertleven functioneerden onder stedelijk toezicht; musici, muziekhandelaren en instrumentenbouwers waren voornamelijk in steden gevestigd; de steden verschaften het publiek voor muzikale activiteiten. Den Haag, weliswaar formeel geen stad, kon door de aanwezigheid van veel kapitaalkrachtige lieden, een gevolg van de aanwezigheid van het stadhouderlijk hof en de generaliteitsinstellingen, in het muzikleven gemakkelijk voor een stad doorgaan.

Het stedelijke bestuur in de Republiek kon van stad tot stad variëren, maar vrij algemeen werd het dagelijks bestuur gevormd door wat de magistraat wordt genoemd: twee tot vier burgemeesters voor het eigenlijke bestuur, een schout voor de ordehandhaving en schepenen voor de rechtspraak. Burgemeesters en schepenen werden benoemd voor een bepaalde termijn uit de grotere raad of vroedschap, doorgaans met enkele tientallen leden, zelf ook vaak raad of vroedschap genoemd. Vanwege de zitting in de raad voor het leven en het coöptatierecht (stadhouder of staten of raden benoemden uit eigen voordrachten) ontwikkelde in de meeste steden de stedelijke bestuurlijke elite zich tot een gesloten regentenstand, een groep van families die met uitsluiting van de minder gesitueerden en gefortuneerden alle stedelijke ambten onder zich verdeelde, met als gevolg een toenemende verstarring en incompetentie in het bestuurlijk apparaat. De vroedschap had, vaak bij vertegenwoordiging door de burgemeesters, zeggenschap over nagenoeg alle sectoren van het maatschappelijk leven, waaronder stadsinrichting, financiën (belastingen en rechten), armenzorg, onderwijs, nijverheid, godsdienst, vervoer en cultuur, inclusief het theater- en muzikleven.

De stedelijke overheid beheerde een aantal instellingen in de stad zoals scholen, gasthuizen (ziekenhuizen), weeshuizen, oude-mannen- en -vrouwenhuizen, gevangnissen, banken van lening, wisselbanken (Amsterdam), enz. Daarnaast waren er stedelijke regels voor belastingen op allerlei goederen en diensten, marktrechten, enzovoorts. De stedelijke verdediging lag in handen van de schutterijen, naar militair model in compagnieën ingedeeld. Alle burgers behoudens vrijgestelde groepen (predikanten, studenten, doopsgezinden) en vrijgekochten waren dienstplichtig. De effectiviteit van het schutterijstelsel ging echter gedurig achteruit.

Het sociale aspect (prestige van het kapitein- en kolonelschap) bleef wel bestaan; men zie bijvoorbeeld de bekende schuttersstukken van Frans Hals, Rembrandt ('Nachtwacht') en andere schilders.

Aldus kan de Nederlandse Republiek van de zeventiende en de achttiende eeuw geen democratie in de moderne zin worden genoemd, maar was het toch een relatief vrij en liberaal deel van Europa. Een centraal, absolutistisch gezag zoals in de koninkrijken en andere bestuurlijke eenheden rondom de Republiek, ontbrak, met de daarbij behorende richtinggeving aan de cultuur. De bevolking was voor de tijd zeer gemengd in tal van opzichten, zoals taal, godsdienst, herkomst, bezigheden, enzovoorts. Geen wonder dat het muziekleven even rijkgeschakeerd was.

3.3 Economie en bevolking

Wat betreft de economische geschiedenis kan de republikeinse periode van Nederland moeiteloos in tweeën worden gesplitst: de eerste eeuw, van het laatst van de zestiende eeuw tot rond 1700, en de daaropvolgende eeuw, de achttiende eeuw. Terwijl de zeventiende eeuw werd gekenmerkt door een gestage groei van de economie en door een dominante positie van de Republiek in de Europese goederen- en geldhandel, werd de achttiende eeuw gekenmerkt door stagnatie, met name in de goederenhandel. In deze periode ontwikkelden andere landen in Europa, met name Frankrijk, Engeland, Brandenburg /Pruisen, Zweden, enz., zich veel sterker en streefden zij de kleine, numeriek en militair nu onmachtige Republiek moeiteloos voorbij. De zeventiende eeuw is een begrip in de Nederlandse geschiedschrijving en staat bekend als de *Gouden Eeuw*.

De economische bloei van de Republiek in de zeventiende eeuw was in hoge mate gestoeld op de handel, en wel met name door de tussenpositie die de Republiek (lees vooral: Amsterdam) kon innemen tussen de aanvoer van grondstoffen uit het Oostzeegebied en de afvoer daarvan naar West- en Zuid-Europa, en in de omgekeerd gerichte handelsstroom. Deze rol bestond reeds in de zestiende eeuw, maar werd versterkt door het wegvallen van Antwerpen als stapelplaats in 1585 (doordat de Republiek de toegangswegen over zee naar deze stad kan blokkeren). In 1609 werd de Amsterdamse Wisselbank opgericht, die zich spoedig ontwikkelde tot de belangrijkste instelling in Europa voor internationaal geldverkeer. De Amsterdamse handelsbeurs, waar zowel goederen als effecten verhandeld werden, stamt uit 1611 en is daarmee de oudste van Europa.

Uit het Oostzeegebied werden granen, hout en mineralen aan-, in- en doorgevoerd, uit West- en Zuid-Europa edele metalen, zout, wijn en specerijen. Rond 1600 werd het handelsareaal enorm uitgebreid door de zogenaamde Straathandel in de Middellandse Zee tot en met Turkije (dat wil zeggen, door de Straat van Gibraltar) en de koloniale handel, zowel naar de Oost via West- en Zuid-Afrika oostwaarts van Voor-Indië tot en met Japan als naar de West van Brazilië via het Caraïbische gebied noordwaarts tot Nieuw-Amsterdam (New York). De handel naar de Oost werd ondergebracht in de Verenigde Oost-Indische Compagnie (V.O.C., 1602), die naar de West in de West-Indische Compagnie (W.I.C., 1621). De koloniale handel betrof met name specerijen, zijde, katoen, porselein, tropisch hout, enz. Op het toppunt van de economische bloei (en macht), zo rond 1670, beschikte de Republiek over een vloot van 14000 à 15000 schepen, een veelvoud van bijvoorbeeld de Engelse handelsvloot.

De positie van de Republiek als handelsland werd begunstigd door de aanwezigheid van gemakkelijk bereikbare havens en ook door de sterke mate van verstedelijking. In Holland woonde meer dan de helft van de bevolking in steden, tegen een Europees gemiddelde van onder de 20%. Ook de strakke reglementering van de stedelijke instituties en het stedelijk leven kwam de handel ten goede. In de steden waren de ambachten in gilden georganiseerd, die vanzelfsprekend de neiging hadden de nering van hun leden te beschermen. Veel handel vond plaats op markten en in winkels. De niet-havensteden van de Republiek ontwikkelden zich in een aantal gevallen tot industriële centra, als gevolg van de beschikbaarheid van aangevoerde grondstoffen:

Haarlem (linnen), Leiden (wol), Utrecht (zijde), Gouda (tabakspijpen), Delft (aardewerk). De energie voor deze nijverheid werd gehaald uit de turfwinning in het groene hart van Holland. Terwijl die turfwinning talrijke plassen achterliet, werden in Holland ten noorden van het IJ ook stukken water drooggelegd, zoals de Schermer, de Purmer, de Wormer, enz., een activiteit die vaak verbonden wordt met de waterbouwkundige Jan Adriaanszoon Leeghwater (1575-1650). Zowel in Holland als in de buitengewesten ontwikkelden zich land- en tuinbouw, in Holland vooral gericht op groenten en fruit, daarbuiten op gewassen als koolzaad, hop, vlas, enz., in mindere mate graan (dat immers op grote schaal goedkoop wordt ingevoerd). Naast landbouw kwam ook overal veeteelt voor. In Staats-Brabant en Gelderland vond op bescheiden schaal bosbouw plaats. Tenslotte moeten nog worden genoemd de haringvisserij, vooral op de Noordzee, en de walvisvangst, vooral in noordelijke wateren.

Tussen de meeste steden bestonden goede verbindingen, met name vele vaarwegen: de Zeeuwse en Zuid-Hollandse wateren, de grote rivieren, de talrijke vaarten en stroompjes in de laaggelegen gewesten en de Zuider- en Waddenzee. Tussen de grotere steden, die dikwijls vlak bij elkaar lagen, ontwikkelde zich de trekvaart (Amsterdam-Haarlem -Leiden -Den Haag -Delft -Rotterdam, Harlingen -Leeuwarden, enz.). Tevens bestond er in de Republiek een dicht net van postdiensten voor het briefverkeer en beurtvaardiensten voor het goederenvervoer.

De periode van 1550 tot 1650 in de Republiek was er één van grote bevolkingsgroei, van ca. 1 miljoen tot ca. 1,9 miljoen. Amsterdam was veruit de grootste stad, één van de grootste van Europa, met ca. 200.000 inwoners. De andere 'grote' steden van de Republiek, zoals Haarlem, Leiden, Den Haag, Delft, Utrecht, Groningen, enz. hadden enkele tienduizenden inwoners. De bevolkingsgroei was overigens voor een belangrijk deel te danken aan immigratie: eerst waren het vooral grote groepen uit de Zuidelijke Nederlanden, vervolgens kleinere groepen uit alle nabij en verderaf gelegen Europese landen. Een bijzondere vermelding verdienen de tienduizenden hugenoten, Franse protestanten die na de opheffing van het Edict van Nantes (1685) de vrijheid van hun geloofsuitoefening hadden verloren en massaal emigreerden, vooral naar Engeland, de Republiek en Duitsland. In de achttiende eeuw vestigden zich op grote schaal Duitse immigranten in de Republiek.

Terwijl de elites (behoudens de adel) doorgaans staatsgezind waren, dat wil zeggen, voorstander zijn van plaatselijk en gewestelijk bestuur, neeg de grote massa, de gewone man, tot prinsgezindheid. Onrust onder de bevolking heeft duidelijk bijgedragen aan de beëindiging van de stadhouderloze tijdperken in 1672 en 1747.

De internationaal gewichtige positie van de Republiek kwam gedurende het laatste kwart van de zeventiende eeuw ernstig in de knel door de combinatie van een aantal factoren. Het protectionisme van Frankrijk, Engeland en Zweden bemoeilijkte de Nederlandse handel op die landen; de oorlogen met Frankrijk legden een zware financiële druk op de Republiek, terwijl ook de bevolkingsgroei stagneerde. Willem III werd koning van Engeland, waardoor en waarna de Republiek als natie geen vuist meer kon maken.

De achttiende eeuw geldt daarom in de economische geschiedenis als een eeuw van stagnatie. Nieuwe ontwikkelingen kwamen niet tot stand. De Spaanse Successieoorlog (1701-1715) liet het land financieel berooid achter, terwijl het financieel herstel, voor zover het er was, teniet werd gedaan door de latere oorlogen, met name de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748) en de Vierde Engelse Oorlog (1780-1784). De steden groeiden niet meer, de politieke instellingen verstarde. Alleen de geldhandel bleef op peil, en de daaruit verzamelde fortuinen uitten zich in de aanleg van buitenplaatsen aan de binnenduinrand, de Vecht, de Utrechtse heuvelrug en verder. Naast de vorming van een klasse van rijken trad er in de steden een sterke mate van verpaupering op. Toch had de Republiek de naam van rijkdom. De Bataafse Republiek en het vroege koninkrijk in de negentiende eeuw zouden echter het bijna-failliet van het *ancien régime* tegen het einde van de achttiende eeuw pijnlijk duidelijk maken.

3.4 Godsdienst, cultuur en wetenschap

In godsdienstig opzicht was de Republiek één van de rijkst geschakeerde gebieden van Europa, vanwege de relatieve godsdienstvrijheid naast de officiële kerk van het land, de Hervormde Kerk.¹⁷ De godsdienstige richting van de Hervormde Kerk van de Republiek was het calvinistisch protestantisme of calvinisme, in het Europa van de zeventiende en achttiende eeuw één van de ‘kleinere’ godsdiensten. Buiten de Republiek was Zwitserland het voornaamste gebied waar het calvinisme dominant was. Leerstellig wordt het calvinisme gekenmerkt door de directe erkenning van God en de Bijbel als leidraad en standaard voor het menselijk leven in alle opzichten, zonder de tussenkomst van priesters en zonder uiterlijk vertoon. Zoals de naam aangeeft was aan deze opvattingen vorm gegeven door de Frans/Zwitserse theoloog Johannes Calvijn (Jean Calvin; 1509-1564), terwijl de klassieke formulering die is van de Heidelbergse Catechismus (1563). Hervormde predikanten worden ‘dienaar van Gods woord’ (verbo Dei minister) of ook wel ‘leraar’ genoemd.

De Nederlandse Hervormde Kerk heeft haar oorsprong in de reformatische vluchtelingenkerken die zich rond het midden van de zestiende eeuw buiten de grenzen van de Habsburgse (Spaanse) Nederlanden vormden, bijvoorbeeld in Engeland (Londen), Oost-Friesland (Emden), het hertogdom Kleef (Wezel, Emmerik), Hamburg, Frankfort en de Palts (Frankenthal). Meer en meer gingen deze gemeenschappen zich richten naar de leer van Calvijn, welke leer in 1536 in het Zwitserse Genève tot officiële religie was verheven. Op het zgn. Convent van Wezel (1568) kwamen voor het eerst reformatische leiders bijeen om een kerkelijke organisatie voor de Nederlanden te bespreken. Na de losmaking van Holland en Zeeland van het Spaanse gezag in 1572 en die van de andere gewesten in de daaropvolgende decennia werd vrijwel overal de rooms-katholieke kerkelijke infrastructuur vervangen door een hervormde. De Hervormde Kerk kreeg daarbij de beschikking over de kerkgebouwen en ook de kerkelijke goederen kregen een bestemming ten gunste van de Hervormde Kerk. Hiermee werd de Hervormde Kerk de religie die het gezicht van de Republiek bepaalde. Het was de enige kerk waarmee de overheid zich actief bemoeide: men denke aan de Dordtse Synode (1618-1619), de zogenaamde Statenvertaling van de Bijbel uit 1637 en de Statenberijming van de psalmen uit 1773. Huwelijken konden direct worden geregistreerd bij de Hervormde Kerk; huwelijken die in andere kerken werden gesloten moesten tevens worden geregistreerd bij de stad. Voor hoge overheidsambten was het lidmaatschap van of sympathie voor de Hervormde Kerk verplicht.

Leerstellig was de Hervormde Kerk geen absolute eenheid. Herhaaldelijk vonden er interne conflicten plaats, van welke de strijd tussen remonstranten of arminianen (naar Jacobus Arminius [1560-1609]) en contraremonstranten of gomaristen (naar Franciscus Gomarus [1563-1641]) in de jaren-1610 wel de bekendste is. De contraremonstranten vertegenwoordigden de orthodoxe richting van het calvinisme, met een strikte predestinatie (voorbesteding), terwijl de remonstranten een meer genuanceerde, vrijzinnige interpretatie van de eerste beginselen voorstonden. De strijd tussen beide groeperingen leidde tot een veroordeling van de arminiaanse leer tijdens de Dordtse Synode (1618-1619). Remonstrantsgezinde predikanten werden verbannen en vormden in 1619 te Antwerpen de Remonstrantse Broederschap. Vanaf 1630 was geleidelijk terugkeer mogelijk, waarna in de meeste grote steden, Amsterdam en Rotterdam voorop, remonstrantse gemeenten werden gesticht.

Latere conflicten vonden plaats bijvoorbeeld tussen de orthodoxe voetianen (naar Gijsbertus Voetius [1589-1676]) en de meer vrijzinnige coccejansen (naar Johannes Coccejus [1603-1669]). In de achttiende eeuw kwamen

---

17. De benaming Hervormde Kerk kwam in de achttiende eeuw in zwang. Daarvoor sprak men steeds, en daarna nog vaak van Gereformeerde Kerk. In de negentiende eeuw kregen de twee aanduidingen hervormd en gereformeerd de aparte betekenissen die ze nu nog hebben. Om verwarring met de huidige betekenis van de aanduiding ‘Gereformeerde Kerk(en)’ te vermijden, wordt in deze studie systematisch over de Hervormde Kerk gesproken.

schakeringen in het geloof tot stand onder invloed van het piëtisme en later de verlichting, die wel herhaaldelijk tot felle pennenstrijd, maar niet tot grootschalige conflicten leidden.

In de allereerste vorming van de Nederlands Hervormde Kerk was er nog nauwelijks een splitsing tussen de Nederlandssprekende Vlamingen, Brabanders en verdere noorderlingen enerzijds en de Franssprekende zuiderlingen (Walen) anderzijds. Maar bij de vorming van de onafhankelijke gewesten kwam het toch snel (1577) tot de vorming van een aparte Franstalige Calvinistische kerkorganisatie, doorgaans Waalse Kerk genoemd, ook wel Franse Kerk. Religieus-inhoudelijk was de Waalse Kerk identiek aan de Hervormde Kerk; de 'Walen' hebben zich altijd geconformeerd aan de besluiten van de Hervormde Kerk, waarvan zij ook organiek deel uitmaakten. Gedurende de gehele tijd van de Republiek was de Waalse Kerk een factor van betekenis in het land. Wat betreft lidmaten speelden vooral de aanvankelijk Zuid-Nederlandse (Waalse) immigratie (vooral gedurende de decennia rond 1600) en de latere Franse (Hugenootse) immigratie (na de opzegging van het Edict van Nantes in 1685) een belangrijke rol. Verder waren er vele Franse militairen in de Republiek en neigde de culturele elite (tot en met adel en Oranjehuis) tot Franstaligheid en dus tot aansluiting bij de Waalse Kerk. Bekende Waalse kerken waren die te Amsterdam (aan de Oudezijds Achterburgwal), te Den Haag (aan het Binnenhof, de zogenaamde 'Hofkapel', in de 19de eeuw afgebroken) en die te Utrecht (Pieterskerk).

De Engelse Kerk in de Republiek ontleende haar bestaansrecht aan de alhier woonachtige Engelsen, vooral militairen (Engelse regimenten in het Staatse leger), kooplieden (havensteden), diplomatie en adel (Den Haag). In beginsel waren de verschillende stromingen die in Engeland bestonden (met name episcopaal en presbyteriaal) erin verenigd. Net als de Waalse Kerk viel de Engelse Kerk binnen de organisatie van de Hervormde Kerk. In Amsterdam werd de kerk van het Begijnhof de Engelse gemeente toegewezen, in Den Haag de Sacramentsgasthuiskapel aan het Noordeinde, in Leiden de Begijnhofkerk.

Naast hervormde kerken waar Frans of Engels wordt gepreekt, waren er in een aantal plaatsen ook Hoogduitse Gereformeerde (=Hervormde) Kerken. In Leiden werd aan de Lammermarkt in 1644 een nieuw gebouw voor de Duitse gemeente gebouwd, dat overigens slechts tot 1736 voor dit doel is gebruikt.

Binnen de totale bevolking van de Republiek vormden de calvinisten misschien wel een meerderheid, maar zeker geen grote. Een flink contingent bleef katholiek en er waren ook numeriek niet onbelangrijke groepen van andere reformatorische richtingen (vooral doopsgezinden en lutheranen), kleinere groepen sektarische 'dissenters' en ook joden in substantieel tal. Al deze groepen werden in wisselende mate gedoogd en getolereerd, zolang ze het openbare leven niet beïnvloedden, laat staan verstoorden, en het bestaan van God niet loochenden. Omdat veel van deze andersdenkenden een belangrijke rol speelden in de economie en de cultuur van de Republiek, waren noch stadsbesturen noch hogere organen genegen op de verlangens van de hervormde predikanten in te gaan om het godsdienstig leven van anderen dan de orthodox-calvinisten meer beperkingen op te leggen dan voor de openbare orde noodzakelijk was. Ook veel musici, inclusief organisten van hervormde kerken, behoorden niet tot de Hervormde Kerk.

De doopsgezinde beweging in de Republiek ging terug op de wederdopers (dopersen, anabaptisten), de radicaalste groep uit de hervorming, die zich rond 1530 reeds in de Nederlanden manifesteerde. De wederdopers legden de nadruk op de persoonlijke geloofsbeleving, wezen elk werelds gezag af en kwamen daarom snel in fel conflict met de rooms-katholieke overheid, daarna tot op zekere hoogte ook met de hervormde. Bekende Nederlandse wederdopers uit de begintijd zijn Menno Simonsz (1496-1561; naar hem de benamingen mennisten en mennonieten voor deze groep) en David Jorisz. In de Republiek konden de doopsgezinden zich geleidelijk organiseren, waarbij echter nogal wat verschillende stromingen en facties ontstonden, die dan weer fuseerden, dan weer splitsten. Daarom sprak men van 'doopsgezinde gemeenten' en

niet van een 'Doopsgezinde Kerk'. De doopsgezinden waren het meest talrijk in Holland en Friesland. Rond 1800 kwamen de 'Verenigde Doopsgezinde Gemeenten' tot stand.

De lutheranen (ook wel genoemd: de gemeente(n) de Confessie van Augsburg toegedaan zijnde, later ook evangelisch-luthers) waren in de Republiek vooral aanwezig door immigratie vanuit Duitsland en de Zuidelijke Nederlanden (Antwerpen). In Antwerpen konden de lutheranen in de jaren 1566-1567 kortstondig hun godsdienst vrij uitoefenen, van 1576 tot 1585 opnieuw. In 1585 was echter het afgelopen met de lutherse vrijheid in Antwerpen en vluchtten velen naar de Republiek. Later kwam daar de omvangrijke immigratie uit Duitsland bij, veel meer uit economische dan godsdienstige motieven: onder de immigranten bevonden zich musici, soldaten, handwerkslieden, kooplieden, enz., uit heel Duitsland afkomstig. Reeds in de zeventiende eeuw was de lutherse bevolking in Nederland zeer omvangrijk, vooral in de grote steden, waar tussen de 10 en 20 % van de bevolking luthers kon zijn. De lutheranen vormden in de Republiek geen kerkgenootschap; ook hier is de uitdrukking 'lutherse gemeenten' beter dan 'Lutherse Kerk'.

In 1791 vond een afscheiding plaats van hen die vanuit het geleidelijk geëvolueerde lutherse geloof naar de eerste beginselen terug wilden, de zogenaamde hersteld-lutherse gemeenten. De niet-afgescheidenen noemen zich hiertegenover evangelisch-lutherse gemeenten.

De Evangelische Broedergemeenten, ook wel Hernhutters of Moravische Broeders genoemd, vormen een stroming, in 1722 gesticht door Nicolaus Ludwig graaf Zinzendorf op diens landgoed in Saksen, alwaar voor verdreven Boheemse broeders de kolonie Herrnhut werd gebouwd. In godsdienstig opzicht lagen de Broedergemeenten dicht bij het piëtistisch lutheranisme, met een nadruk op persoonlijk geloof, eenvoud en zending. De eerste vestigingen in de Republiek kwamen rond 1740 tot stand; tussen 1745 en 1751 kreeg de broedergemeente te Zeist, in beginsel een zelfvoorzienende gemeenschap, gevestigd in slot Zeist en bijbehorende gebouwen, gestalte. In de tweede helft van de achttiende eeuw namen de Evangelische Broeders een bescheiden, maar eigen plaats in binnen het geestelijke palet van de Republiek.

Als meer sekte-achtige groepen kunnen de zogenaamde Rijnsburger collegianten (vanaf 1620; zéér vrijzinnig), de labadisten (naar Jean de Labadie [1610-1674], mystiek georiënteerd), waarbij bijvoorbeeld Anna Maria van Schurman zich aansloot, en de quakers (vanaf de tweede helft van de 17de eeuw) worden genoemd.

Ook de Rooms-Katholieke Kerk was een factor van betekenis in de Republiek. Al was op het grondgebied van de Republiek de openbare uitoefening van de katholieke eredienst verboden, een belangrijk deel van de bevolking (in de orde van grootte van 20 to 30 %) bleef katholiek, met grote regionale verschillen. De eredienst moest noodgedwongen besloten plaatsvinden, in zogenaamde schuilkerken, die naar buiten niet als zodanig zichtbaar (of hoorbaar) mochten zijn. Vanwege de noodzakelijk geringe omvang van de schuilkerken waren er in de grotere steden vrij grote aantallen van deze kerken, tot meer dan tien, zoals bijvoorbeeld in Amsterdam.

De Republiek oefende het verbods- c.q. gedoogbeleid ten opzichte van het rooms-katholicisme ook uit in de Staats-Brabant, bijvoorbeeld in 's-Hertogenbosch, Breda en Bergen-op-Zoom. In Maastricht daarentegen, als gevolg van het delen van de soevereiniteit met de prinsbisschop van Luik, werden aan de uitoefening van het katholieke geloof geen beperkingen opgelegd. Hetzelfde gold voor de plaatsen Venlo en Roermond, waar, behoudens de Staatse bezetting van 1632-1637, normaal catholicisme mogelijk was.

Vóór 1559 viel het Nederlandse grondgebied benoorden de grote rivieren onder het bisdom Utrecht; simplificerend kan men stellen dat het grondgebied van Noord-Brabant onder het bisdom Mechelen viel, dat van Limburg onder het bisdom Luik. In 1559 werd een veel fijnere indeling ontworpen, vooral om de invloed van het kerkelijk gezag op het geestelijk leven te vergroten. Utrecht werd een aartsbisdom, met daarvan afhankelijk de bisdommen Haarlem (midden- en Noord-Holland), Middelburg (Zeeland), Deventer (Gelderland en Overijssel), Groningen (Groningen) en Leeuwarden (Friesland). 's-Hertogenbosch en

Roermond werden bisschopszetels onder het aartsbisdom van Mechelen. Al kwamen in de roerige jaren tussen 1560 en 1580 de nieuwe bisdommen organisatorisch min of meer van de grond, het doorvoeren van de reformatie in de door de Staten Generaal bestuurde gebieden maakte aan deze nieuwe bisdommen snel een einde: van de 'Utrechtse' bisschopssteden viel Groningen in 1594 als laatste in Staatse handen. De 'Mechelse' bisdommen wisten zich wel te handhaven, behalve 's-Hertogenbosch. Roermond was, uitgezonderd twee perioden van Staatse bezetting (1632-1637 en 1701-1716) permanent bisschopszetel, zij het met zo weinig financiële middelen dat deze regelmatig vacant was.

Het grondgebied van de Republiek was in de ogen van de katholieke kerk missiegebied, de zgn. 'Hollandse missie.' Er bestond wel een katholieke hiërarchie, maar in plaats van de gebruikelijke lijn van parochie tot aartsbisdom, waren er staties (vergelijkbaar met parochies), aartspriesterschappen (pseudo-dekenaten), provicariaten (pseudo-bisdommen: alleen Haarlem en Utrecht) en het apostolisch vicariaat (pseudo-aartsbisschop). De apostolisch vicaris stond formeel aan het hoofd van de katholieke kerk in de Republiek. Het laat zich gemakkelijk voorstellen dat zijn situatie dikwijls precair was. De eerste apostolisch vicaris was Sasbout Vosmeer (1548-1614, vanaf 1583 vicaris). De belangrijkste onder zijn opvolgers waren Philippus Rovenius (vicaris 1614-1651), Johan van Neercassel (1663-1686) en Petrus Codde (1689-1704). Het ontslag van Codde was een direct gevolg van het krachtige zogenaamde jansenisme in de Republiek. Het jansenisme, in de zeventiende eeuw ontstaan en vooral in Frankrijk tot ontwikkeling gekomen, stond een soberder kerk voor dan Rome, minder centralistisch en met een grotere inbreng van de locale en nationale instituties. Na Codde werd geen nieuwe apostolisch vicaris aangesteld; de katholieken in de Republiek vielen vanaf toen rechtstreeks onder Rome.

De controverse rond het jansenisme leidde in de Republiek in 1723 tot de afscheiding van een deel van de katholieke kerk, dat zich de kerk der 'oud-bisschoppelijke cleresie' (soms ook de 'Oud-Rooms-Katholieke Kerk' of de 'Oud-Roomse Kerk') ging noemen, thans gewoonlijk Oud-Katholieke Kerk genoemd. Organisatorisch en uiterlijk volgde men zoveel mogelijk rooms-katholieke tradities; verschillen in inzicht waren er wat betreft onfeilbaarheid van de paus, de centrale zeggenschap van Rome over de lokale geestelijkheid, later ook over het verplichte priestercelebaat, enz. Na de Synode van 1763 werd het duidelijk dat de breuk niet zou worden geheeld, hetgeen overigens de inleiding vormde voor een geleidelijke numerieke achteruitgang van het oud-katholicisme in de Republiek.

Vóór 1600 woonden er op het grondgebied van de Republiek nauwelijks joden. Rond deze tijd kwam echter vrij snel een aanzienlijke immigratie op gang, met name van zogenaamde marranen of nieuw-christenen, gedwongen christelijke bekeerlingen uit de Iberische landen, die ondanks hun (al of niet louter) uiterlijk katholicisme door de katholieke overheden werden gewantouwd en vervolgd. Deze zogenaamde sefardische joden kwamen of rechtstreeks uit Spanje of Portugal of via andere plaatsen, zoals Antwerpen. Doordat zij zich toededen op de handel op Spanje en Portugal en dikwijls ook op de koloniën van deze landen, speelden ze al spoedig een belangrijke rol in de internationale handel van hun nieuwe vaderstad Amsterdam. De verhouding met de overheid bleef echter een wat moeizaam karakter houden. Zo was er een verbod om beroepen uit te oefenen die onder de regulering van gilden vielen, moesten huwelijken ook kerkelijk worden geregistreerd om geldig te zijn, enz. Maar een eventueel latent antisemitisme leidde nimmer tot vervolging of iets wat daarop leek.

Een belangrijke gebeurtenis in de geschiedenis van het Amsterdamse jodendom was de opening van de nieuwe synagoge aan het (huidige) Jonas Daniël Meyerplein in 1675, midden in de Amsterdamse jodenbuurt. In de tweede helft van de achttiende eeuw kwam de Amsterdamse joodse gemeenschap sterk onder druk te staan door de economische achteruitgang; veel alternatieven voor de handel waren er immers niet. Naast de joden afkomstig uit Iberische immigratie telde Amsterdam ook een grote groep askhenazische joden, afkomstig

uit Oost-Europa. Hun synagoge lag tegenover de sefardische aan hetzelfde plein. Doordat het doorgaans niet of laaggeschoolde arbeiders betreft was hun betekenis voor het economische en culturele leven van de Republiek geringer dan die van de sefardische joden.

In de achttiende eeuw speelde de vrijmetselarij in de Republiek een belangrijke rol. In 1717 was in Londen de eerste groot-loge tot stand gekomen, daarna volgden andere Engelse gebieden (ook overzee) en de landen van continentaal Europa. De eerste vestiging in de Republiek dateerde uit 1734, maar werd spoedig verboden door de Staten van Holland op verdenking van orangisme. In 1744 hervatte zij haar werkzaamheden, in 1756 vond de eerste organisatie van loges plaats in de 'Grote Loge der Zeven Vereenigde Nederlanden,' met loges in Den Haag, Leiden, Amsterdam, en elders. Eerste grootmeester van het Nederlandse Grootoosten was Albert Nicolaas baron van Aerssen Beyeren (1756-1758); hij werd opgevolgd door Anton Bentinck (1758-1759) en Carel baron van den Boetzelaer (1759-1798; echtgenoot van de componist Josina van Aerssen). De vrijmetselarij was niet zozeer een godsdienstige richting, dan wel een levenshouding, waarin gemeenschapsgevoel en streven naar een volmaakte harmonie met zichzelf en de wereld vooropstonden. De loges waren geheel gesloten gezelschappen, met sterk ontwikkelde geheime rituelen, waarin overigens ook de muziek een belangrijke rol speelde. In de achttiende eeuw waren veel intellectuelen en ook veel musici vrijmetselaar; sommige loges kan men zelfs als muzikantenloges beschouwen.

Zowel door de verstedelijking als door de zendingsdrift van de relatief nieuwe Hervormde Kerk was de alfabetiseringsgraad van de Republiek hoog in vergelijking met de rest van Europa. Voor het lezen van de bijbel en het zingen van de psalmen was immers onderwijs nodig, evenals voor de ambachtelijke en bestuurlijke werkzaamheden in de steden. Een dicht net van scholen ontstond, in de dorpen vaak aan de kerken gekoppeld, in de steden vanuit het stadsbestuur georganiseerd. Op lokaal niveau kende men Nederlandse, Franse en Latijnse scholen, de laatste typen uiteraard meer voor de beter gesitueerden, als voorbereiding op de universiteit.

Door de relatief goede scholing was de kennis van het Frans wijdverbreid, onder de intellectuele elite - zowel onder de humanistisch/literair als onder de wetenschappelijk gerichte - ook die van het Latijn. Kennis van het Italiaans was voorbehouden aan een kleine groep van kunstzinnig geïnteresseerden, alsmede aan hen die handel dreven op Italië. Kennis van het Engels, het Spaans of het Duits was geen vanzelfsprekendheid en alleen aanwezig bij hen die om de een of andere reden (handel, familie, diplomatie) daarmee in aanraking kwamen; hetzelfde geldt voor talen als het Portugees, Maleis en Chinees. Kennis van talen als het Grieks, Hebreeuws, enz. bestond bij een kleine groep van theologische onderzoekers.

Vóór de opstand bevonden zich op het grondgebied van de Republiek geen universiteiten. Wilde men academische vorming, dan moest men naar Leuven, Keulen of verder. De eerste universiteit op republikeins grondgebied was die van Leiden, in 1575 opgericht, mede als dank voor het afgeslagen beleg. Al stond de predikantenopleiding centraal, de medische en juridische takken groeiden evenzeer, alles gestoeld op een literair-humanistische propedeuse. Andere gewesten blijven niet achter, getuige de stichting van universiteiten (vaak ook academie of hogeschool genoemd) in Franeker (1585), Groningen (1614), Utrecht (1636) en Harderwijk (1647) en de illustere scholen of athenaea, een soort halve universiteiten, in Amsterdam, Deventer, Zutphen en Breda. Aan de universiteiten kwam de studie van de geschiedenis en de klassieke filologie tot hoge bloei. Op het gebied van de rechtsgeleerdheid verwierf Hugo de Groot (Grotius; 1583-1645) zich internationale (en blijvende) roem.

Op het gebied van de filosofie, wiskunde en natuurwetenschappen - in de tijd zelf samengevat als filosofie - bracht de Republiek belangrijke beoefenaren voort. Simon Stevin (1548-1620), in het begin nog een Zuid-Nederlandse immigrant, was één van de eersten. De langdurige aanwezigheid van René Descartes (1596-1650) in de Republiek was van grote invloed op het wetenschappelijk denken. Zijn belangrijkste werken,

waaronder de *Discours de la méthode* (1637), werden in de Republiek geschreven en aldaar uitgegeven. De wetenschappelijk revolutie van de zestiende en zeventiende eeuw manifesteerde zich in de Republiek vooral in empirisch onderzoek op het gebied van de natuurwetenschappen (inclusief de astronomie) en de medicijnen. Voor de zeventiende eeuw noemen we Willibrord Snellius (1580-1626; wiskundige), Christiaan Huygens (1629-1695; slingeruurwerk, ringen van Saturnus, theorie van het licht), Anthonie van Leeuwenhoek (1632-1723; microscopische waarnemingen) en Jan Swammerdam (1637-1680; anatomisch onderzoek). Het rationalistisch werk van de uitgestoten jood Benedictus (Baruch) de Spinoza (1632-1677) zal later meer invloed hebben dan tijdens zijn leven. Voor de achttiende eeuw kunnen worden genoemd Herman Boerhaave (1668-1738; medicus) en Willem Jacob 's Gravesande (1688-1742; wis- en natuurkundige). Belangrijke beoefenaren van de filologie in deze tijd waren Tiberius Hemsterhuis (1685-1766, vanaf 1740 in Leiden) en zijn zoon Franciscus Hemsterhuis (1721-1790).

De Republiek kende een bloeiend drukkers- en uitgeversbedrijf, vooral in de 'koopstad' Amsterdam en de universiteitsstad Leiden. De boekproductie van deze steden was enorm en op alle gebieden: bijbels, theologie, medische, historische en juridische werken, toneelstukken, klassieke literatuur, dichtbundels, atlanten, prenten, overheidspublicaties, almanakken, enz. Veel verscheen natuurlijk in het Nederlands, maar even gewoon is het drukken en uitgeven van Frans en Latijn, terwijl er tevens tradities bestaan van het drukken van werk in het Grieks, Hebreeuws en andere talen. Vele ingeweken hugenoten waren werkzaam in het boekenvak en dit had vooral een grote productie aan Franstalig werk tot gevolg, vaak ongeautoriseerde nadrukken van wat in het buitenland eerder was uitgegeven. Aan auteursrecht werd nauwelijks aandacht besteed: bescherming door middel van privileges was slechts mogelijk in beperkte grondgebieden, doorgaans het eigen land of gewest. De bloei van het drukkers- en uitgeversbedrijf is een belangrijke factor geweest in de rol van Nederland als muziekuitgeversland in de achttiende eeuw.

3.5 Literaire en beeldende kunsten

De eerste eeuw van de Republiek is niet alleen in economisch opzicht een bloeiperiode geweest, even opmerkelijk is de bloei van de literaire en beeldende kunsten in deze periode. De ontwikkeling van de Nederlandse letterkunde in de vroege Republiek kan niet los worden gezien van de grote instroom van Zuid-Nederlanders, vooral uit Antwerpen en Brabant. Niet alleen kwam door de fusie van het Hollands enerzijds en het Vlaams en het Brabants anderzijds een soort van standaard-Nederlands tot stand, het nationalisme van deze groepering leidde tot een bewustwording van het taaleigen en de behoefte deze eigen taal ook artistiek te benutten. Daarbij zette men zich deels af tegen, deels inspireert men zich op het Frans van het Habsburgse bestuur en het Latijn van de katholieke kerk en de klassieken. Het gebruik van het Nederlands werd beschreven in de *Twe-spraack van de Nederduitsche letterkunst*, uitgegeven door de Amsterdamse rederijderskamer De Egelantier (1584). Op de *Twe-spraack* volgden nog een Nederlandse dialectica getiteld *Ruygh-bewerp van de redenkaveling* (1585; benevens een *Kort begrip des redenkavelings*, ook 1585) en een Nederlandse retorica onder de titel *Rederijck-kunst* (1587). In de zeventiende eeuw kwamen de eerste normatieve grammatica's van het Nederlands tot stand, onder meer die van Antonis de Hubert (1583-1607; *Noodige waarschouwinge* 1624) en Christiaan van Heule (gest. 1655; *De Nederduytsche grammatica* 1625; *De Nederduytsche spraec-kunst* 1633).

Tot de dichters en schrijvers van de eerste generatie behoren Dirck Volckertszoon Coornhert (1522-1590), Roemer Visscher (1547-1620), Carel van Mander (1548-1606) en Hendrik Laurenszoon Spieghel (1549-1612). Zij schreven gedichten, liederen, toneelstukken en teksten van andere aard, deels filosofisch en/of

historisch van aard (Coornhert: *Zedekunst* 1585, Van Mander: *Het schilder-boeck* 1604). Als voorbeeld het volgende gedichtje van Roemer Visscher:¹⁸

Stuers, aenminnich, afwysich, meewarich,
Truerich, vrolijk, wulps, en zeebarich,
Zijt ghy die ick niet wil, noch can begheven,
Met u en mach ik, en sonder u niet leven.

In Amsterdam speelden de twee rederijderskamers een belangrijke rol, de al genoemde ‘Egelantier’ of de ‘Oude Kamer’ als traditionele Amsterdamse kamer, met Pieter Corneliszoon Hooft (1581-1647) als belangrijkste exponent, en ‘Het Wit Lavendel’ of de ‘Brabantse Kamer’ als onderdak voor ingeweken Zuiderlingen als Joost van den Vondel (1587-1679).

Hooft was in veel opzichten de grondlegger van de zelfstandige literatuur in het Nederlands. Hij schiep met zijn geïnspireerd, origineel en afgewerkt taalgebruik de grote voorbeelden op het gebied van de poëzie, het blijspel (*Granida*) en het treurspel (*Geeraerd van Velsen*). Zijn *Nederlandsche Historiën* (1642-1654) waren belangrijk als model voor de geschiedschrijving in Nederlands proza; behandeld worden het voorspel en de eerste periode van de Tachtigjarige Oorlog. Hooft vond zijn inspiratie deels in de Italiaanse literatuur (Petrarca, Guarini). In de hand van Hooft werd zelfs de brief bijna een literair genre, zoals uit het volgende voorbeeld, zijn brief aan Maria Tesselschade [Roemersdochter Visscher] (zie onder) van 1 augustus 1636, moge blijken:¹⁹

Mê Joffrouwe,

De pruimen beginnen al teffens op een bodt te rijpen, en te roepen Tesseltje, Tesseltjes mondtje. Ettelijke deuntjes van Belusar en andre roepen daer tegen aen Tesseltje, Tesseltjes keeltje, daer zij geirne van gezongen waeren, ende wenschten wel dat U.E. Joffrouwe Francisca te hulpe meebraght. Wat ik haer zeg, Tesseltje suft; Tesseltjen heeft pen nocht inkt om een briefken te beantwoorden. Zij neemen 't niet aen, ende willen dat ik U.E. uit den droom wekke. Op, op dan.

Rozemondt, hoor je speelen noch zingen?

Wij verwachten U.E. op 't spoedighste, met U.E. dochter, ende Joffrouwe Duarte met haer' E. man; maer een briefken voor uit, om wat gissings te moghen maeken. Ondertussen zullen wij in de windt zien, ende happen nae dengeenen die van Alkmaer komt en snuffen oft hij nae U.E. riekt. Godt behoede U.E. op de reize, en eeuwlijk in genaede, met alle die haer lief zijn, gelijk van heelen, heeten harte wenscht,

Mê Joffrouwe,

U.E. verplichte, dienstwilligste
P.C. Hooft.

Van den Huize te Muiden, 1 Aug. 1636.

Gerbrand Adriaanszoon Bredero (1585-1618) is bekend vanwege zijn liedteksten, blijspelen (*De Spaanse Brabander* 1617) en kluchtspelen.

De twee Amsterdamse kamers kregen in 1617 concurrentie van de zogenaamde Duytsche Academie van Samuel Coster (1579-1665). Het was de bedoeling om naast toneelvoorstellingen ook andere culturele

---

18. Uit zijn *Brabbeling* (1616).

19. Geciteerd naar H.W. van Tricht, *De briefwisseling van Pieter Corneliszoon Hooft, Deel II* (Culemborg 1977), p. 833.

activiteiten, met name colleges, tot stand te brengen, maar veel kwam daar niet van. In de vijf jaren dat de Academie als speelvloer bestond - belangrijk omdat de opvoeringen plaatsvonden in een speciaal nieuw gebouwd theater - werden stukken opgevoerd van Coster zelf, Hooft, Bredero en anderen.

Doordat Bredero in 1618 overleed en Hooft zich na 1620 uitsluitend nog als prozaschrijver manifesteerde, Coster geen nieuwe stukken schreef, de Academie onder voortdurend vuur van de predikanten lag, enz., geraakte de instelling in problemen en moest uiteindelijk, in 1622, sluiten. De speelvloer ging over naar de Brabantse Kamer, die in 1632 fuseerde met de Oude Kamer. Toen in 1638 op de plek van de Academie de Amsterdamse Schouwburg werd geopend voor de gefuseerde kamers, beschikte de stad over een representatieve speelvloer, die gedurende de daaropvolgende periode maatgevend zou zijn voor de ontwikkeling in het Nederlands theater. De belangrijkste auteur van 'De Egelantier' na 1617 is Theodorus Rodenburgh (1578-1644), met fantasievolle toneelspelen. In de jaren-1620 en -1630 trad vooral Jan Harmenszoon Krul (1601/2-1646) op de voorgrond, met romantische en pastorale stukken in de lijn van Rodenburgh. Joost van den Vondel, wiens *Gysbrecht van Aemstel* bij de opening van de nieuwe Schouwburg werd gespeeld, klom vervolgens op tot de positie van voornaamste Nederlandse toneelschrijver. Gedurende de volgende decennia werden vele van zijn spelen in de Schouwburg opgevoerd, waaronder *De gebroeders* (1641), de drie Joseph-spelen *Joseph in Dothan* (1640), *Joseph in Egypte* (1641) en *Joseph in't hof* (1638), vaak samen opgevoerd in de gegeven volgorde, *Lucifer* (1654) en *Jephta* (1659). De *Gysbrecht* zou nog eeuwenlang het kerst- of nieuwjaarsspel voor de Amsterdamse Schouwburg blijven. Uit dit spel de volgende beroemde regels, gezongen door de 'Rey van Edelingen,' aan het einde van het vierde bedrijf:

Waer wert oprechter trou
Dan tusschen man en vrou
Ter werelt oit gevonden?
Twee zielen, gloënde aen een gesmeet,
Of vast geschakelt en verbonden
In lief en leedt.

Jan Vos (1615c-1667) oogste roem met zijn gruweltragedie *Aran en Titus* (1641). Barend Fonteyn deed in de jaren-1640 nog even het romantische genre van Krul herleven. Naast een ruime productie van treur- en blijspelen en kluchten van eigen bodem kwam er een groot aantal vertalingen op de planken, vooral naar het Frans.

Strikte toepassing van het Franse classicisme op het toneel werd krachtig, zelfs polemisch gepropageerd door het genootschap Nil Volentibus Arduum, opgericht in 1669. Maar pas in 1677 konden Nil-leden als regent van de Schouwburg hun ideeën op het podium doorvoeren. Tot in de achttiende eeuw bleven vertalingen naar Franse schrijvers als Corneille, Molière, Quinault en Racine de toon aangeven. Alleen Thomas Asselijn (1620-1701) en Pieter Bernagie (1656-1699) voeren in hun blijspelen een wat andere koers. De belangrijkste auteurs van oorspronkelijke spelen in de achttiende eeuw - steeds in Frans-classicistische stijl - zijn Lucas Rotgans (1653-1710), Pieter Langendijk (1683-1756), Balthazar Huydecoper (1695-1778) en Lucretia van Merken (1721-1789).

Terug naar het begin van de zeventiende eeuw en de lyrische poëzie. Hooft, Constantijn Huygens (1596-1687) en Vondel zijn ongetwijfeld de belangrijkste dichters van de 17de-eeuwse Republiek. Een van Huygens' favoriete genres was het punt dicht. Zelfs de compositieleer kon hij in vier dichtregels samenvatten:²⁰

---

20. Gedateerd 25 juni 1649. Huygens, *Gedichten*, ed. J.A. Worp, deel 4 (1894), p. 152.

Niew (1), Aengenaem gesangh (2), op Fugen, wel door-regen (3),
Het beste Contrepunt (4), en Bindsel (5), en Beweghen (6):
Laet een van sessen uyt, het stuck magh goed zijn, maer
Niet als het wesen souw, dat is, van sessen claer.

Naast de drie groten waren er vele andere verdienstelijken. We noemen slechts Jacob Cats (1577-1660), Jacobus Revius (1586-1658), Jan Six van Chandelier (1620-1695), Willem Godschalck van Focquenbrock (1640c-1670c) en uit een iets later tijdvak Jan Luyken (1649-1712) en Hubert Korneliszoon Poot (1689-1733), allen heel verschillend van aard: ‘Vader Cats’ in een eenvoudige stijl voor het grote publiek, Revius als protestante dominee-dichter, Six en Focquenbrock als anti-idealisten, Luyken met een neiging naar het mystieke, Poot als 18de-eeuwer persoonlijker en sentimenteler. Een bescheiden, doch speciale plaats werd ingenomen door dichtende vrouwen. Na Anna Roemersdochter Visscher (1583-1654) en haar jongere zuster Maria ‘Tesselschade’ (1594-1649) kwamen nog bijvoorbeeld Anna Maria van Schurman (1607-1678), door haar geleerdheid en kennis van vele talen bijna een publieke bezienswaardigheid, Catharina Questiers (1637-1669) en Catharina Lescaijle (1650c-1711).

Tal van gelegenheidsgedichten zijn geschreven op musici of op allerhande muzikale onderwerpen. Voor de geschiedenis van het lied is die van de dichtkunst uiteraard van doorslaggevend belang.

In de tweede helft van de achttiende ontstonden tal van literaire en dichtkundige genootschappen in de Republiek, naast allerlei andere op algemeen maatschappelijke grondslag. Voorbeelden van specifiek literaire genootschappen zijn de ‘Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde’ (Leiden, 1766), ‘Kunstliefde Spaart Geen Vlijt’ (Den Haag, 1772) en ‘Kunst Wordt Door Arbeid Verkregen’ (Leiden, 1766).

Een speciaal genre in de 17de-eeuwse Nederlandse literatuur wordt gevormd door de talrijke bundels emblemata, de combinatie van een zinnebeeldige prent met bijschriften, al of niet naar het grote neo-Latijnse voorbeeld van de Italiaan Andreas Alciatus (1492-1550; *Emblematum liber* 1531). Bijna geen belangrijk dichter ging aan dit genre voorbij. We noemen slechts Daniël Heinsius (1580-1655; *Quaeris quid sit amor* 1601), Hooft (*Emblemata amatorium* 1611), Vondel (*Den gulden winckel der konstlievende Nederlanders* 1613), Dirk Pieterszoon Pers (1580c-1662; *Bellerophon, of Lust tot wijsheit* 1614), Roemer Visscher (*Sinnepoppen* 1614), Cats (*Sinne- en minnebeelden* 1618) en Luyken (*Duytse lier* 1671).

Beschrijvingen van het buitenleven gingen een poëtisch genre vormen door Huygens’ uitvoerige *Hofwijck* (1653) en Jacob Westerbaen’s pendant *Ockenburgh* (1654), reisverhalen door het *Journal ofte Gedenckwaardige beschrijvinghe van de Oost-Indische reyse van Willem Ysbrantsz. Bontekoe van Hoorn* (1646).

Naast het vervaardigen van oorspronkelijke poëzie, proza en toneel werden ook de nodige vertalingen geproduceerd. Van Huygens kennen wij zijn vertalingen naar het Engels (John Donne), het Frans, het Italiaans en het Spaans, benevens veel intern vertaalwerk, dat wil zeggen van eigen werk in of uit het Nederlands. Vele klassieke auteurs werden in vertaling uitgegeven; we noemen slechts Vondels vertalingen naar Horatius (*Q. Horatius Flaccus lierzangen en dichtkunst* 1653). Van buitengewoon belang voor de ontwikkeling van taal en stijl was de nieuwe Bijbelvertaling, die bij opdracht van de Dordtse Synode (1618) door een collectief van vertalers tot stand wordt gebracht en in 1637 als *Biblia, dat is: De gantsche H. Schrifture* op de markt wordt gebracht. Deze vertaling, die in de achttiende eeuw de bijnaam ‘Statenvertaling’ krijgt, werd niet alleen voor de calvinisten, maar ook, zij het met vertraging, voor de remonstranten en doopsgezinden de officiële bijbel.

Het boek der psalmen leidde tot een hele reeks van metrische vertalingen ten behoeve van de *kerkzang*. In §8.2 en volgende wordt hierop ingegaan. Daarnaast werd een grote hoeveelheid stichtelijk dichtwerk, deels liederen, op de markt gebracht, door auteurs als Dirck Raphaëlszoon Camphuysen (1586-1627), de al genoemde Revius, Willem Sluiter (1627-1673) en Jodocus van Lodensteyn (1620-1677).

In de zeventiende eeuw was er nog een vrij omvangrijke productie van neo-Latijnse poëzie, door dichters als Daniël Heinsius, Caspar Barlaeus (1584-1648) en Constantijn Huygens. Van Barlaeus is het volgende puntgedicht op Maria Tesselschade en Francisca Duarte, de muzikale dames die ook Hooft in zijn brief noemt:²¹

Ad Tesselam & Duartam cantu nobiles

Matronae matresque, mea miracula terrae,
Quae canitis quales non cecinere Deae.
Si sinitis vatem vobis dare praemia, dicam:
Altera sit Seraphin, altera sit Cherubin.

[Op Tesselschade en Duarte, edel door hun zang

Vrouwen en moeders, mijn wereldwonderen,
Die zingen zoals de godinnen dat niet deden.
Als jullie dulden dat de dichter jullie beloont, dan zal ik zeggen:
De een is een serafijn, de ander een cherubijn.]

Ook de Franse poëzie vond haar beoefening in de Republiek; Constantijn Huygens is hierbij ongetwijfeld het belangrijkste. Ook hiervan een voorbeeld:²²

Sur la mort du musicien Avril

Nostre bon chantre est mort, sa gorge ravissante
A passé par le fil
D'une dague sanglante
Le dernier jour d'Avril

[Op de dood van de musicus Avril

Onze goede zanger is dood, zijn verrukkelijke keel
Is doorsneden door het scherp
Van een dodelijke dolk,
De laatste dag van Avril.]

In de lyriek van de achttiende eeuw voert een gekunstelde, beschaafde, Frans-geörienteerde stijl de boventoon; behalve de al genoemde toneelschrijvers uit deze periode noemen we nog Arnold Hoogvliet (1687-1763) en Willem van Haren (1710-1768). Justus van Effen (1684-1735) droeg met zijn *Hollandsche Spectator* (1731-1735) bij aan het ontstaan van het Nederlandse beschouwende essay.

In de tweede helft van de achttiende eeuw drongen nieuwe stromingen van verschillende aard door in de Republiek. Aan de ene kant waren er burgerlijk geörienteerde schrijvers en dichters als Aagje Wolff (1738-1804) en Betje Deken (1741-1801; samen *Sara Burgerhart* 1782) en Hieronymus van Alphen (1746-1803; kinderliedjes), aan de andere kant dichters die eerder vroeg-romantisch kunnen worden genoemd, zoals Rhijnvis Feith (1753-1824), Willem Bilderdijk (1756-1831) en Jacobus Bellamy (1757-1786). De echte romantiek in Nederland stamt echter van na de Franse overheersing.

De beeldende kunsten, de schilderkunst voorop, bloeiden in de Republiek en trokken direct internationaal de aandacht. In deze periode werkten tal van Nederlandse kunstenaars, niet alleen schilders, maar ook graveurs,

---

21. Caspar Barlaeus, *Poëmatum II* (Amsterdam 1646), p. 432.

22. J.A. Worp, *De gedichten van Constantijn Huygens, Vierde deel, 1644-1652* (Groningen 1894), p. 134.

beeldhouwers en architecten, in vrijwel alle andere landen van Europa, met name in Engeland, Frankrijk, Duitsland en Italië. Tot in Perzië kon men Nederlandse schilders aantreffen. (Philips Angel werd in 1653 hofschilder van de sjah aldaar.) Overigens waren het vooral de wat mindere goden die emigreren: de topkunstenaars bleven in de Republiek en vervulden vanuit die plek hun internationale opdrachten.

De bloei van de 17de-eeuwse Nederlandse schilderkunst was een voortzetting van 16de-eeuwse ontwikkelingen, toen met name Utrecht en Haarlem belangrijke centra waren. (Tevoren reeds en tegelijkertijd bevond de Zuid-Nederlandse schilderkunst zich op hoog niveau.) Gedurende de tweede helft van de zestiende eeuw begon de Italiaanse schilderkunst een duidelijk stempel op de Nederlandse te drukken: we noemen hier slechts Abraham Bloemaert (1564-1651) in Utrecht, Hendrik Goltzius (1558-1617) en Cornelis Cornelisz (Cornelis van Haarlem, 1562-1638) in Haarlem. Kenmerkend voor de nieuwe schilderkunst van de Republiek is het tot bloei komen van tal van nieuwe genres, zoals het stilleven, het landschap, het zeestuk en het genrestuk. Het laatstgenoemde, dat als zeer typisch wordt beschouwd in dit geheel, kan omschreven worden als de uitbeelding van een min of meer plausible situatie met anonieme deelnemers, maar toch geposeerd en niet reëel. Hoeveel elementen en attributen in die genrestukken en -stukjes een symbolische betekenis hebben, is onderwerp van een niet aflatende discussie onder kunsthistorici. Veel van deze schilderijen beelden musicerende personen en/of muziekinstrumenten af.

Bijna alles kon nu worden geschilderd. Deze ontwikkeling ging ten koste van het traditionele historiestuk; hiervoor was in een land zonder een hof als het Parijse en zonder een kerk als de Roomse weinig plaats. Het Haagse hof en het Amsterdamse patriciaat hechtten nog het meeste aan het genre. Het portret, een ander klassiek genre, bleef wel algemeen in de belangstelling staan. Vele schilders specialiseerden zich, als stillevensschilder (eventueel met een subspecialisatie), landschapsschilder, zeeschilder, genreschilder, portretschilder, enz. De bloei van de nieuwe genres wordt doorgaans in verband gebracht met de opkomst van de burgerlijke kopers van schilderwerk.

Met de scheiding van de Nederlanden in de Republiek en de Spaanse gewesten ontwikkelden zich ook aparte Hollandse en Vlaamse schilderscholen, de Hollandse in principe burgerlijk, realistisch en classicistisch, de Vlaamse, in hoge mate geconcentreerd in Antwerpen, met Peter Paul Rubens (1577-1640) als alles overschaduwende figuur, eerder barok en katholiek-religieus. Wel waren er contacten over en weer: een aantal belangrijke schilders van de Republiek was afkomstig uit de zuidelijke gewesten, de schilders kenden elkaars werk aan beide zijden en ook opdrachten gingen dikwijls over de demarcatielijn tussen de gebieden. Zo bestelden Frederik Hendrik en Amalia van Solms menig schilderstuk in Antwerpen. De schilderkunst van de Republiek concentreerde zich in een aantal grotere steden in het westen, met name Amsterdam, Haarlem, Leiden, Den Haag, Delft, Rotterdam en Utrecht. Gerard Terborch was als belangrijk schilder in de buitengewesten (Deventer) duidelijk een uitzondering.

Het is ondoenlijk om in het bestek van dit beknopte overzicht zelfs maar bij benadering recht te doen aan de rijkdom van de Nederlandse schilderkunst van de zeventiende eeuw. Slechts de allerbelangrijkste namen kunnen hier de revue passeren: Frans Hals (1580c-1666, Haarlem), Rembrandt Harmenszoon van Rijn (1606-1669, Amsterdam), Jan Steen (1626-1679, Leiden), Jacob van Ruysdael (1628/9-1682, Haarlem, later Amsterdam) en Johannes Vermeer (1632-1675, Delft) zijn ongetwijfeld onder de belangrijkste de belangrijkste. Hun werk is, mede door de overzichtstentoonstellingen van de afgelopen jaren, zo bekend dat verdere introductie achterwege kan blijven. Wat betreft de 'subtop' is een enorme keuze mogelijk. We noemen slechts Gerard van Honthorst (1590-1656, Utrecht; historie- en genrestukken, portretten), Jan van Goyen (1596-1656, Leiden, Den Haag; landschappen), Pieter Saenredam (1597-1565, Haarlem, Utrecht; kerkinterieurs), Adriaen van Ostade (1610-1695, Haarlem; boerenscènes), Gerard Dou (1613-1675, Leiden; fijnschilder), Govert Flinck (1616-1660, Amsterdam; portret-, historie- en genreschilder), Gerard Terborch (de

Jonge, 1617-1681, Deventer; portretten), Albert Cuyp (1620-1691, Dordrecht; landschappen), Carel Fabritius (1622-1654, Delft; onder meer *Het puttertje*), Paulus Potter (1625-1654, Amsterdam, Delft, Den Haag; *De stier*), Gabriël Metsu (1629-1667, Leiden; fijnschilder), Pieter de Hoogh (1629-1683, Delft, Den Haag, Amsterdam; genreschilder), Adriaan van de Velde (1630-1672, Amsterdam; landschappen), Nicolaes Maes (1634-1693, Amsterdam; portretten), Frans van Mieris (1635-1681, Leiden; fijnschilder) en Meindert Hobbema (1638-1709, Amsterdam; landschappen). Uit de gegeven vestigingsplaatsen blijkt dat naast Amsterdam ook Haarlem, Leiden, Den Haag, Delft en Dordrecht een rol hebben gespeeld in de bloei van de 17de-eeuwse Nederlandse schilderkunst.

De schilderkunst van de tweede helft van de zeventiende eeuw wordt gekenmerkt door een voortzetting van de eerder opgebouwde tradities, maar kreeg een conventioneel en maatschappelijk aangepast karakter, dat zich vooral uit in een poging om chic en deftig te zijn, om althans uiterlijk te kunnen concurreren met de pronk en praal die in het buitenland aan de dag werd gelegd. Zo rond 1660-1670 was het met de echte bloei afgelopen. Nieuwe echte grootmeesters zijn er niet aan te wijzen, al bleef het ambachtelijk peil hoog. De bekendste namen uit de periode rond 1700 zijn die van Gerard de Lairese (1641-1711) en Adriaen van de Werff (1659-1722). De belangrijkste schilders uit de achttiende eeuw met een oorspronkelijk karakter zijn Jacob de Wit (1695-1754; veel decoratief werk) en Cornelis Troost (1697-1750; veel portretten), beiden te Amsterdam. In de tweede helft van de achttiende eeuw nam de schilderkunstige activiteit in de Republiek nog verder af, mogelijk door de overvloedige aanwezigheid van goede en minder goede stukken uit de voorbije tijden.

Vele van de genoemde personen, en ook de vele niet genoemden, beoefenden naast de schilderkunst ook de prentkunst. Vaak was er een scheiding tussen het ontwerp en de uitvoering van grafisch werk, maar niet altijd. Bekende technieken zijn de kopergravure, de taille-douce (of burijngravure) en de zwarte-kunstprent. De tekenkunst werd vooral beoefend als hulpmiddel voor het schilderen. Men maakte schetsen van allerlei details naar het leven of naar andere schilderstukken en ontwierp schilderijen als tekening. In de achttiende eeuw werd dit materiaal al verzamelobject, naast de nieuw opgekomen topografische prent. Combinaties kwamen ook voor met de bouwkunst en de beeldhouwkunst.

De Republiek kende ook een traditie van werken *over* de schilderkunst. Carel van Mander (1548-1606) maakte naam met zijn *Schilder-boeck* (1604), Arnold Houbraken (1660-1719) met zijn *Groote schouwburgh der Nederlantsche konstschilders en schilderessen* (1718-1721).

De bouwkunst maakte parallel aan de schilderkunst een bloeiperiode door in de periode 1600-1660. De eerste helft van dit tijdvak kan gekarakteriseerd worden als een noordelijke variant van de renaissance: Hendrick de Keyser (1565-1621; Zuiderkerk, Westerkerk, Munttoren en Montelbaanstoren te Amsterdam) en Lieven de Key (1560c-1627; Waag en Vleeshal te Haarlem), stadsbouwmeesters van achtereenvolgens Amsterdam en Haarlem zijn de belangrijkste representanten. De verschillen tussen noord en zuid waren toen nog gering. De jaren erop volgend lieten vooral classicistische tendensen naar voren komen, die typerend voor het noorden waren. De belangrijkste namen zijn Jacob van Campen (1595-1657; Mauritshuis, Huygenshuis te Den Haag, Amsterdamse Schouwburg, stadhoudelijke paleizen Honselaersdijk en Ter Nieuburch [Rijswijk]), Pieter Post (1608-1669; Huis ten Bosch te Den Haag, Stadhuis Maastricht, Waag Gouda) en Arent van 's-Gravesande (1600c-1662; Marekerk en Lakenhal te Leiden). Vanuit Holland verbreidde deze rustige, statige classicistische stijl zich over de andere gewesten. Gedurende de decennia rond 1700 zorgde de Franse architect Daniël Marot (1663c-1752) voor wat meer praal en luxe in de architectuur; hij is vooral bekend van verbouwingen en interieurs. Daarna werd de Nederlandse bouwkunst in toenemende mate gekenmerkt door een deftige, doch voorzichtige imitatie of navolging van de Franse Lodewijk-XV- en -XVI-stijlen. Tot zover dit kleine resumé betreffende de beeldende kunsten in de Republiek.
